

Slobodno vrijeme u seoskoj sredini*

Stipe Šuvar

Agrarni institut, Odjel za sociologiju sela, Zagreb

SAŽETAK Autor u prvom dijelu teorijski situira fenomen slobodnog vremena u tradicionalnoj predindustrijskoj i seljačkoj sredini industrijske civilizacije pokazujući, kako i u čemu nastaju promjene spram tradicionalnog seljačkog života u kojem je dnevno vrijeme cjelovito. Taj dio raščlambe svjedoči rijetku autorovu upućenost u literaturu i pojavu što je istražuje, a što se ponajbolje ogleda u analitički utemeljenom razmatranju ritmova rada, obiteljskih obveza, svetkovina i slobodnog vremena ovisno o godišnjem dobu, proizvodnim ciklusima, vremenskim prilikama, raspoloživoj radnoj snazi i vlastitom ritmu rada, koji se uvijek za neku nijansu razlikuje od ritma rada susjeda i seoske sredine. Radno i slobodno vrijeme su isprepleteni i tek ekološki čimbenici i biološke potrebe nameću određene granice, jer je proizvodni rad seljaka nedjeljiv od njegovog cjelokupnog života. Nakon toga autor na zoran i rijetko zanimljiv način izlaže transformaciju prazničnih sadržaja, sezonsku i dnevnu dokolicu, utjecaj privrednih i kulturnih čimbenika na opseg i sadržaj tradicionalne dokolice, te institucije tradicionalnog provođenja slobodnog vremena u selu. U dijelu o urbaniziranju slobodnog vremena u selu temeljem rezultata vlastitog istraživanja društveno-zabavnog života u pedesetak sela autor je osobitu pozornost usmjerio na promjene s obzirom na stupanj razvijenosti sela (razvijena, srednje razvijena i nerazvijena), spol i dob ispitanika, te socijalnu heterogenizaciju i heterogenizaciju dokolice u selima Jugoslavije početkom šezdesetih godina 20. stoljeća. Analiza položaja žena, seljaka-radnika, pojave umirovljenika primjer je autorove socijalne osjetljivosti i potvrda pozicije angažiranog intelektualca-znanstvenika.

Ključne riječi: slobodno vrijeme, tradicionalan seljački život, urbanizacija, socijalna heterogenizacija sela i heterogenizacija dokolice.

* Četvrti dio autorove doktorske disertacije *Kulturni odnosi i njihove perspektive u našem selu* dovršene 1964. godine pod naslovom »Aktivnosti u slobodnom vremenu«. Ovaj je dio disertacije opsega 92 stranice (str. 338a-420 u izvorniku), a ovdje se objavljuje 58 stranica, i to str. 338a -370 i 398-415 u izvorniku. Izostavljene su 34 stranice na kojima je objavljena raščlamba čitanja knjiga i novina (temeljem podataka o nakladama i distribuciji), pohoda radija i ulaska televizije u sela (podaci o broju prijarnika), te o (ne)dostupnom filmu, kao i završni dio o starim i novim hobijima te naznaka o carstvu nužde i slobode. Izostavljene dijelove Šuvar je u gotovo integralnom obliku objavio u poglavlju »Promjene sadržaja slobodnog vremena« 1. sveska knjige *Sociologija sela* (Zagreb: Školska knjiga, 1988, str. 151-180). Tekst se objavljuje bez redaktorskih i lektorskih intervencija.

1. Urbanizirano slobodno vrijeme i njegovo rasprostriranje u seosku sredinu

Slobodno vrijeme u svom suvremenom značenju uglavnom je tekovina industrijskih revolucija.¹ Industrija je izdvojila proizvodni rad iz porodičnog života i tako uspostavila svakodnevnu jasnu granicu između *radnog* vremena i *ostalog* vremena. S napretkom proizvodnosti, ali i zbog revolucionarnih borbi industrijskih radnika, radno se vrijeme postupno smanjivalo. Tek u dvadesetom stoljeću u industrijskim kapitalističkim zemljama radni se dan ustalio na osam sati, da bi nad procijepom što ga donosi raskorak između sve brže *automatizacije* i kapitalizmu imanentne opasnosti od *nezaposlenosti* uslijedilo daljnje spuštanje dnevnog, odnosno tjednog radnog vremena. U početku industrijalizacije, kada je kapitalizam ljudske mase svrstao u disciplinirane armije rada,² koje su posluživale novi svijet strojeva, te mase gotovo i nisu imale slobodnog vremena. Dugo se stvarnost industrijskog radništva svodila na radni dan prekinut samo trenucima potrebnim za zadovoljavanje minimuma bioloških potreba. Muškarci, žene i djeca radili su osamnaest ili šesnaest sati dnevno. Svakodnevno slobodno vrijeme posjedovali su samo pripadnici vlasničkih i rentijerskih slojeva. To je još 1882. potaklo Paula Lafarguea da napiše znameniti pamflet o radnikovom *pravu na lijenost*.³ U nepuno stoljeće radno se vrijeme, međutim, gotovo prepolovilo i u suvremenim urbaniziranim sredinama adekvatno se povećalo vrijeme na disponiranje onima koji su zaposleni u industriji i drugim djelatnostima.⁴ Poznato je da je Karl Marx baš u ovom pomjeranju granice između radnog i »neradnog«⁴ vremena čovjeka gledao

¹ U znanosti uglavnom nije sporno da je parni stroj bio začetnik industrijske revolucije. Međutim, neki smatraju da od tog doba (druga polovica XVIII. stoljeća) neprestano traje jedna industrijska revolucija, drugi razlikuju dvije, a treći tri industrijske revolucije. Mišljenje o tri industrijske revolucije zastupa i G. Friedmann, svakako danas najugledniji sociolog rada i dokolice (vidjeti: Georges Friedmann, *Kuda ide ljudski rad*. – Beograd: Rad 1959., str. 286 i 334). Friedmann ne smatra, međutim, automatizaciju i primjenu kibernetike novom industrijskom revolucijom (*Razmrvljeni rad*. – Zagreb: Naprijed 1959., str. 19 i 164-172). Naprotiv, Norbert Wiener smatra kibernetiku drugom industrijskom revolucijom dok početak prve vidi ne toliko u parnom stroju, koliko u navigaciji i izradi satova (vidjeti: Norbert Wiener, *Kibernetika i društvo: ljudska upotreba ljudskih bića*. – Beograd: Nolit 1964., str. 169-201). Naše je mišljenje da industrijsku revoluciju treba promatrati kao kontinuum koji se od doba prve upotrebe parnog stroja do danas neprestano ubrzava, pri čemu se mogu, zbog metodoloških potreba, razlikovati stadiji prema ovladavanju novim oblicima energije.

² Metode tog svrstavanja opisao je Marx u *Kapitalu*, I, glava VIII, zatim cijeli odjeljak IV, te glave XXIII i XXIV (vidjeti: Karl Marx, *Kapital*, I. – Zagreb: Kultura 1947.).

³ Paul Lafargue, *Pravo na lijenost*, Izbor iz djela. – Zagreb: Kultura 1957., str. 358-389.

⁴ Prosječni radni tjedan iznosio je u Sjedinjenim Američkim Državama 1850. godine 70,6 sati, a 1950. godine 40,8 sati (Georges Friedmann, *Razmrvljeni rad*, str. 192).

Treba dodati, da je skraćenje osamsatnog radnog dana kao neposredan cilj proklamirano i u socijalističkim zemljama, kao npr. u SSSR-u i SFRJ (po novom Ustavu).

pomjeranje granica između čovjekovog *carstva nužnosti* i *carstva slobode*.⁵ Ali kako se širilo vrijeme u kojem čovjek nije obavezan na rad, tako se nametao i problem: što *učiniti* sa stečenim vremenom, odnosno kako *provesti* od rada oslobođeno vrijeme, ili još preciznije rečeno kako da čovjek *živi* u vremenu u kojem mu rad nije nametnut »nevoljom i vanjskom svrsihodnošću«. ⁶ Ovo pitanje izaziva danas pažnju ne samo marksističkih sociologa nego i mnogih sociologa čija teorijska polazišta nisu marksistička ili oni marksizam samo djelomično akceptiraju. Stoga slobodno vrijeme i načini njegovog provođenja postaju predmet velike teorijske pažnje i sve većeg broja neposrednih istraživačkih pothvata.⁷ U kapitalističkom društvu prevladavaju stavovi o kompenzatornom, relaksacijskom, terapijskom značaju slobodnog vremena u životu današnjeg čovjeka, oko kojeg se zgušnjava *tehnička sredina* a iščezava i odlazi u pozadinu *prirodna sredina*.⁸ U svakidašnjem životu izrasta dominacija morala dokolice (*fun morality*); u dokolici ljudske mase gledaju pravi i poželjan život.⁹ Ni u socijalističkim zemljama, kako izgleda, problemi organiziranja i humaniziranja slobodnog vremena nisu ništa manji nego u kapitalističkim, premda se oni više naslućuju nego egzaktno sagledavaju.¹⁰

Na prvi pogled pitanje o smislu i sadržaju slobodnog vremena u industrijskoj civilizaciji,¹¹ nije usko povezano s pitanjem o slobodnom vremenu u seljačkoj sredini koja je po svojim obilježjima predindustrijska. No, budući da se danas socijalna

⁵ Kapital, III. – Zagreb; Kultura 1947., str. 756.

⁶ Marx, isto mjesto.

⁷ Vidjeti: Joffre Dumazedier, Les loisirs dans la vie quotidienne, Encyclopedie française, 1954, t. XIV, section 6, pp. 4-112; isti autor, *Tendances de la sociologie du loisir*, communication an 4eme Congres Mondial du Sociologie, Stresa 1959; vidjeti kompletan poseban broj časopisa *Esprit*, Paris, 6/1959.

⁸ Razlikovanje prirodne i tehničke sredine provodi *Friedmann*. Vidjeti: *Kuda ide ljudski rad*, str. 39-59. i Dumazedier, cit. rad u prednjoj bilješci, p. 54 i slijedeće.

⁹ Vidjeti Joffre Dumazedier, cit. dj., kao i prijevod njegovog eseja: Aktuelni problemi sociologije razonode. – *Gledišta*, Beograd, 4/1964., str. 671-681.

¹⁰ Međutim, u Sovjetskom Savezu i Poljskoj u posljednjim se godinama vrše brojna istraživanja slobodnog vremena. Tako je npr. 1961. godine u Novosibirsku izišao zbornik o slobodnom vremenu trudbenika (u redakciji G. A. Prudenskoga), u kojem 25 autora iz raznih uglova razmatraju probleme slobodnog vremena. U nas je slobodno vrijeme još uvijek tek predmet uzgrednih refleksija, a ne i naučnih istraživanja, ako se izuzmu jedan projekt u Institutu za sociologiju in filozofiju pri Univerzi v Ljubljani 1958. godine (S. Saksida: Prosti čas) i jedno proučavanje u režiji CO Saveza sindikata Jugoslavije 1960.

Za sad ostaje aktuelnom ocjena da je »slobodno vrijeme jedan od najnerazvijenijih i najnejasnijih punktova programa socijalističke kulture«. Vidjeti: A. Kaminski, *Sociologia pracy i czasu wolnego*. – *Przeglad Socjologiczny*, Łódź, 1/1963., str. 179-188.

¹¹ Danas je u građanskom svijetu sve omiljenija teorija o »jedinstvenom društvu« kojeg stvara industrijski progres. Ta teorija smjera u stvari na »brisanje« razlika socijalnih poredaka – kapitalističkog i socijalističkog. Pored ostalih tu teoriju zastupaju i Herbert Marcuse i Raymond Aron. Jedan od razvikanih autora takve teorije je i W. W. Rostow, a o simplicij-

organizacija i kulturna struktura seosko-seljačkih sredina gotovo posvuda transformiraju upravo pod naletima industrijsko-urbanih tekovina, nije moguće sagledavati probleme dokolice u selu izvan sklopa, u kojem se isti problemi ispoljavaju u cjelini društva, odnosno i u najpotpunijim industrijsko-urbanim sredinama. Tim više, što će već bliska budućnost i u seoski život neumitno unijeti urbanizirana značenja i sadržaje slobodnog vremena. Upravo nas to potiče na nekoliko općih refleksija o slobodnom vremenu u seoskom životu. Potom ćemo iznijeti dostupne podatke o medijima, kao i neke rezultate naših vlastitih zapažanja i istraživanja o aktivnostima u slobodnom vremenu određenih grupa stanovništva u današnjem jugoslavenskom selu.

2. Nediferenciranost vremena u seljačkom životu

I ovdje prije svega treba razlikovati seljački i seoski život. Nedavno su oni značili jedno. Danas, seljački je život samo dio, a ne i cjelina seoskog života, budući da selo nije više homogena socijalna sredina, kao što je to više-manje bilo prije. Slobodno vrijeme u životu »čistih« seljaka ima drugi značaj od slobodnog vremena u životu onih seoskih stanovnika koji nisu seljaci ili obnašaju dva zanimanja (seljaci-radnici). U današnjem selu, koje gubi staru i stiće novu privrednu i društvenu fizionomiju, već uvelike postoji heterogenost slobodnog vremena.

U tradicionalnom seljačkom životu dnevno je vrijeme cjelovito, odnosno nisu toliko vidljive granice između proizvodnog radnog vremena na gospodarstvu, radnog vremena u kućanstvu-domaćinstvu, vremena u kojem pojedinac obnaša porodične obaveze, vremena odmora itd. Proizvodnju obavlja porodica u skladu s godišnjim dobom, proizvodnim ciklusima, vremenskim prilikama, raspoloživom radnom snagom i svom vlastitom *ritmu rada*, koji se uvijek za neku nijansu razlikuje od ritma rada susjeda i okolne seoske sredine. Radno i slobodno vrijeme se isprepliću u jednom danu i tek ekološki činioci nameću određene pravilnosti, a potom dnevni raspored »trošenja« vremena uvjetuju dnevne biološke potrebe (potreba za jelom, spavanjem, predahom i slično). Ova izvjesna cjelovitost i kontinuiranost vremena tvori značajnu odliku seljačkog načina života uopće, na što je upozorio i Henri Lefebvre:

»Ovo što još danas tako duboko razlikuje seljački život od života industrij-
skog radnika, to je upravo ta nerazdjeljivost produktivne djelatnosti od cje-

stičkoj prirodi njegove »doktrine« vidjeti Zvonimir Baletić, Jedna interpretacija moderne povijesti. – *Naše teme*, Zagreb, 8/1963., str. 1299-1309.

Kada upotrebljavamo termin industrijska civilizacija, mi svakako ne slijedimo slične poglede. Međutim, imamo u vidu Marxove misli o učincima nastajanja svjetskog kapitalističkog tržišta, a i opravdanu tvrdnju G. Friedmanna »da tehnička sredina teži ka *univerzalnosti* i da prožima veoma različite poretke«, u ime čega se on i zalaže za prevladavanje samog kapitalizma, koji omogućuje razorne učinke tehnike (*Kuda ide ljudski rad*, str. 29).

lokupnog života. Mjesto rada se nalazi oko kuće, rad se ne odvaja od obiteljske svakidašnjosti.«¹²

Dok je industrija samo po sebi identična sa tehničkom sredinom, poljoprivreda će uvijek ostati povezana s prirodnom sredinom, jer ona znači ljudsko sistematsko korišćenje, usmjeravanje, pripremanje i poticanje prirodnih procesa, procesa pretvaranja anorganske tvari u organsku i procesa organskih rašćenja. Stoga rad u poljoprivredi nužno ostaje podložan prirodnim ritmovima, zavisan od neposredno prirodnih sila, zemlje, godišnjih doba, životinja, podjele dana i noći.¹³ Industrijalizacija same poljoprivrede, koja inače danas rapidno teče, neće odstraniti te utjecaje, iako ih umanjuje i modificira. Osim prilagodavanja prirodnim ritmovima, seljak se u svojem radu, kao što smo napomenuli mora prilagodavati svojim ljudskim ritmovima u dnevnom životu, a koji su uvjetovani činjenicom da je on proizvođač koji se uglavnom služi svojom ljudskom energijom i koji posjeduje određenu »tehniku tijela« formiranu pod utjecajem tradicije i društvene okoline, te na osnovu fizičke i psihičke konstitucije, iskustva i navika.¹⁴

Sve su to činjenice više ili manje relevantne za konstituiranje ritmova, oblika i sadržaja dokolice u seljačkom životu, a ostat će, možda u bitno umanjenom vidu, takvima i u seoskom životu općenito, zavisno od toga koliko će se selo i ubuduće oslanjati na agrarnu djelatnost kao primarnu osnovu vlastite egzistencije. Međutim, ukoliko se obiteljski život odvaja od dnevne produktivne djelatnosti, utoliko se odvaja i dokolica.¹⁵ Pojavom heterogenih i dvostrukih zanimanja u seljačkoj obitelji razbija se veća ili manja jedinstvenost u provođenju vremena cijele obitelji i time formira, kao što smo istakli, i heterogenost provođenja i funkcija slobodnog vremena.¹⁶

U svakodnevnom seljačkom životu ne postoji, dakle, jasna podjela na rad i dokolicu, na radno i slobodno vrijeme. O toj se podjeli može govoriti samo u slučaju da se rad vremenski i prostorno odvaja od porodičnog života, što se danas sve više događa na osnovu zapošljavanja pripadnika seljačkih obitelji izvan gospodarstva i izvan poljoprivrede. No to što nije moguće preciznije podijeliti dnevno vrijeme seljačkog stanovništva ne znači da uopće nije moguće govoriti o postojanju oblika i sadržaja dokolice u seljačkom životu. Slobodno se vrijeme pogotovo jasno sagledava, kada se obrati pažnja na tjedne i godišnje cikluse vremena.

¹² Henry Lefebvre, *Dijalektički materijalizam: Kritika svakidašnjeg života*. – Zagreb: Naprijed, 1959., str. 150.

¹³ Friedmann, *Kuda ide ljudski rad*, str. 46-47.

¹⁴ Friedmann, isto.

¹⁵ Lefebvre, isto.

¹⁶ U seljačkoj, kao i u svakoj drugoj obitelji, oduvijek je postojala podjela rada, a također i određena raznovrsnost znanja i umijeća (svaki je seljak unekoliko i obrtnik!). Stoga pod heterogenizacijom zanimanja ovdje podrazumijevamo pojavu da članovi seljačke obitelji počinju obavljati zanimanja izvan vlastitog gospodarstva i porodičnog kruga.

3. Tradicionalni sadržaji i oblici slobodnog vremena

a) Slobodno vrijeme kao iznimna svakidašnjica

Ako ga shvatimo kao sve ono vrijeme u kojem se neposredno ne obavlja proizvodni rad kojim čovjek osigurava svoje materijalno održanje i na koji je on u pravilu društveno obavezan (pri čemu obavezu stvara porodica ili druge šire grupe), onda ćemo lako spoznati da je slobodno vrijeme jedan od bitnih uvjeta ljudskog društvenog opstanka i da je ono oduvijek čovjeku bilo neophodno za ispoljavanje svih onih potreba, stremljenja i djelatnosti po kojima čovjek i jeste čovjek, a ne životinja.¹⁷ U samim počecima ljudskog društva čovjek je određeni kvantum vremena »trošio« na igru, svetkovine i ceremonije, kojima je pridavao funkciju usklađivanja njegovih, ljudskih ambicija i potreba s prirodnim i kozmičkim poretkom.¹⁸ Ples, pjesma, ritual, obred, žrtva, orgija, gozba, svetkovina nikli su u samim začecima povijesti kao elementi magije, a magiju bismo mogli označiti kao »pripremu proizvodnje«, kao skup djelatnosti koje su bile posvećene mističnim silama kako bi se one privoljele da čovjeku omoguće ulov i žetvu, pruže zaštitu, snagu, zdravlje, potomstvo, sigurnost itd. Magija je bila ishodište svih kasnijih religijskih sistema, uključujući i tzv. velike objavljene religije, a jednako tako i iskonsko jezgro seoskih svetkovina, u kojima sve do danas nalazimo tragove prvotnih agrarnih mitova.¹⁹ Seoskog i agrarnog porijekla su bile dionizijske svečanosti u staroj Grčkoj, jednako kao i karnevalski spektakli do danas.

U seoskom su se životu kristalizirali dani svečanosti kao trenuci iznimnog življenja, trenuci opuštanja, izobilja, kontemplacije, kolektivizma, oslobođenja od radne svakidašnjice i ujedno koncentracije za daljnje robovanje njoj.

Mišljenje Henri Lefebvrea da su ti sankcionirani dani dokolice u stvari bili *iznimna* svakidašnjica seoskog života izgleda nam duboko opravdano.

»Svakako, već u samom početku svetkovina odskaae od svakidašnjeg života, *ali se od njega ne odjeljuje*. To je samo još intenzivniji svakidašnji život; a momenti toga života – praktična zajednica, hrana, odnos prema prirodi, to jest rad – nalaze se ponovo ujedineni, prošireni, uzveličani u svetkovini.«²⁰

Takav je značaj svetkovina u biti zadržala sve do danas u seoskom životu.²¹ Utoliko bismo je mogli označiti kao *dominantni tradicionalni oblik dokolice*, koji je svoj ve-

¹⁷ Vidjeti: Marx-Engels, *Rani radovi*. – Zagreb: Naprijed, 1961., str. 215-216.

¹⁸ Lefebvre, cit. dj., str. 330-333.

¹⁹ Lefebvre, isto, str. 335-352.

²⁰ Lefebvre, isto, str. 352.

²¹ *Koliko su svetkovine sve do najnovijeg vremena povezane sa zemljoradnjom i usmjerene na osiguranja ljetine, priploda, dobrog vremena, pokazuju primjeri iz života u selu Lohoru na početku ovog stoljeća. Na badnju večer kućedomaćin je kucao na vrata kuće, u*

liki značaj zadržao i u današnjem jugoslavenskom selu. Naravno, svetkovine su danas uglavnom institucionalizirana sredstva religija i izgubile su svoju prvotnu neposrednost, bogatstvo, dionizijsku raspojasanost, magijski čar, raspon tragičnosti, očiglednu svrhu, a naprotiv zadobile su apstraktni smisao, postale rutinske i ideologijske. Seoski stanovnici više ne doživljuju tako snažno i intenzivno njihovu iznimnost, ali se ne može poreći njihova socijalna, kompenzacijska i relaksacijska uloga.²²

b) Specijalni značaj svetkovina

Seljački život, osobito ratarski, ne dozvoljava mnogo predaha; teški fizički rad jedina je garancija održanja, pa se utoliko seljak osjeća nesretnim ako ne radi, ali bi bilo promašeno pripisivati mu beskraju ljubav prema radu.²³ Svetačni dani bili

kojoj su iščekivala ostala čeljad. Nosio je naramak slame i pozdravljao: »Faljen budi Ježuš Kristuš, na tem mladem letu daj vam Bog sega obilja, daj vam Bog: puričov, piličov, račičov, gozičov, ždrebičov, teličov, čoričov, sega obilja, mira i blagoslova Božega i dušnega zveličejna najviše«. Agrarna mitologija ogleda se u ovim pravilima ponašanja na Božić: »Ako se na Božić nožima i vilicama po stolu pika, cijelu godinu se blago rado bude... Brus, koji je pod stolnjakom na stolu, potegne se po vimenu krave, kad 'naleve' dobije, i nalevi prođu... Gospodar neka obuče na Božić novu rubaču, neka je spravi u škrinju i tako dugo je ne obuče, dok ne ide pšenicu sijati: ona će tada biti čista... Na Božić se ne može stolcem 'klecati', da ne bi marva bila šepava... Od Božića do novog ljeta ('međ Božići') ne smije se grah kuhati, da se njive ne osmude... Mora se žitak izmiješati, da lijepo rodi... Ne smije se na stol škrljak 'poveznuti', jer bi se pilići podušili.« – Josip Kotarski, Lobar. – *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, JAZU, knjiga XXI, sv. 2, 1917, str. 193-195. Zbornici za narodne običaje sadrže bezbroj ovakvih primjera.

²² Trebalo bi posebno ispitati koliko seljački svijet u pojedinim našim krajevima ima slobodnih dana upravo zbog praznovanja religioznih svetkovina, premda je danas respektiranje tih svetkovina općenito mnogo splasnulo. Nisu li religiozne obaveze općenito u selu bile neka vrsta alibija, dobrodošle prilike za predah od teškog radinog života, prilike u kojima se seoski čovjek odijevao dotjerivao, bolje jeo, dokoličio i u blagom svečanom raspoloženju ispoljavao svoju *društvenost* (odlazak crkvi kao društveni čin). Dalje, nije li činjenica da se obavljanje religioznih obreda u našem selu danas uporno održava, indikator njihove ceremonijalnosti, spektakularnosti i duhovnog ugodaja, a u uvjetima kada još nisu dovoljno prodrli novi, svjetovni kulturni oblici praznovanja i dokoličenja?

²³ Lafargue je ljubav prema radu pripisivao jedino seljacima i sitnim buržujima, napominjući, međutim, da je ratarstvo prvi oblik ispoljavanja ropskog rada, čime je implicite upozorio i na prisilni karakter takve tobožnje ljubavi seljaka prema radu (cit. dj., str. 360-361).

Kautsky je o tome ispravnije rasuđivao: »Trebalo bi čovjek da bude fanatičan pristalica sitnog zemljišnog poseda pa da vidi preimućstvo u prinudnom radu koji on nameće svojim radnicima, pretvarajući ih u tegleću stoku čiji celokupan život, izuzimajući vreme spavanja i hranjenja, prolazi u stalnom radu. Manija rada ipak nije neko apriorno sredstvo seljaka. Protiv toga govore već mnogobrojni praznici Srednjeg veka koji su se održali do danas u mnogim katoličkim krajevima. Roscher navodi primer jednog mesta u Donjoj Bavarskoj gde je godišnje bilo 204 praznika...« (Kautsky/Kaucki, Karl: *Agrarno pitanje*. – Beograd: Kultura, 1953., str. 105).

su neradni dani, i to su uglavnom ostali do danas i u našem selu. Tako npr. katolici praznuju godišnje i do 100 dana: pored 52 nedjelje, to su i dani obligatnih katoličkih svetaca, kao i regionalne i lokalne svetkovine.²⁴ Svakako da je to značajan godišnji fond vremena, koji je u biti namijenjen dokolici i koji je u seoskom životu do danas zadržao svoj relaksacijski značaj, iako slabe religijski motivi praznovanja.²⁵

Dani svetkovina, koji sve više postaju dani odmora, kulturnih razonoda i socijalnih aktivnosti u onom smislu kojeg imaju neradni dani u suvremenom društvu uopće, u seljačkom su životu uvijek imali veliku socijalnu vrijednost i raznolike socijalne funkcije. U stvari, njihove su mistične ljuške uvijek bile sekundarne, apstraktne i daleke, a njihove socijalne funkcije realne, neposredne i primjerene. To proizlazi i iz prednjih Lefebvreovih riječi, a navedimo još jedan njegov pasus, koji je u tom pogledu izričiti:

»Seoske svetkovine su učvršćivale društvene veze i u isto vrijeme puštale su da izbiju sve želje koje su bile potisnute kolektivnim disciplinama i nuždama svakodnevnog rada. Ka svetkovini, svaki član zajednice išao je tako reći izvan samoga sebe, i izvlačio iz priroda, iz jela, iz socijalnog života, iz vlastitog tijela, iz svog duha, odjednom, sve energije, sve užitke, sve mogućnosti.«²⁶

Lefebvre, istina, ima u vidu svetkovine u daljnjoj, antičkoj prošlosti, ali se bit nije izmijenila. Na te dane oduška i prekomjernosti, kada izbijaju zapretane sile bića, čovjekova želja za kontaktima i uzvišena emocija, pored religioznih rituala, priređivali su se iznimni događaji u životu pojedinaca i porodica (svadbe, zaruke, krštenja, kumstva), razvijao takmičarski duh u igrama, lakrdijama, rivalstvima, iskušavanjima, demonstriranjima (ono što danas nazivamo *folklor* stvaralo se na prazničke dane, premda je sadržavalo uopćavanja i stilizacije svakodnevnog rad-

²⁴ Uz Božić, Novo ljeto, Uskrs i druge za sve katolike obavezne svetkovine, seljaci Lobora su još praznovali ili nekim ritualima obilježavali Janušovo, Rodešovo, Križec, Sv. Vinceka, Sv. Nežu, Svečnicu, Blažovo, Sv. Doroteju, Sv. Poloniju, Sv. Valentina, Fašnik, Pepelnicu, Sv. Matiju, Četrdeset sv. mučenika, Gregurevo, Cvetnicu, Veliki petek, Veliku sobotu, Vuzemu, Jurjevo, Markovo, Pervi sviben, Filipovo, Florjanje, Sofiju, Ivanje, Križovo, Medardovo, Sv. Vida, Lojzijuševo, Petrovski post, Leksijuševo, Sv. Jakopa, Veliku mešu, Sv. Luku, Šimujne, Sv. Jandraša, Sv. Barbaru, Sv. Mikula, Sv. Luciju, Kvatre, Mladu nedjelju. Vidjeti: Josip Kotarski, cit. dj., JAZU, knjiga XXI, svezak 2, 1917., str. 193-200.

U selu Varoš rituali su održavani na 36 obligatnih ili neobligatnih svetkovina, a tome treba pridodati i »obične« nedjelje. Vidjeti: Luka Lukić, Varoš. – *Zbornik za narodni život i običaje*, JAZU, knjiga XXV, sv. 2, 1924., str. 289-302.

²⁵ Treba, međutim, istaći da većina stanovnika u našim selima danas shvaća nedjelju kao religiozni praznik, a manje i kao neophodan dan odmora od rada preko cijelog tjedna. Nedjeljom se u selima danas dosta radi, ali u pravilu samo jedan dio dana. Istodobno, neke se religiozne svetkovine napuštaju, a rituali drugih gube suviše »nemoderne« i »neodržive« elemente.

²⁶ Lefebvre, cit. dj., str. 329.

nog života), uspostavljali dodiri i poznanstva, prepričavala prošlost i osvježavala tradicija, prakticirala razmjena (sajmovi, kupovine), ispunjavali dogovori, održavali skupovi na kojima su se donosile najvažnije odluke za život seoske zajednice, poduzimala su se putovanja izvan neposrednog radnog i životnog prostora, itd. Stoga bismo mogli ustvrditi da su upravo praznični dani u našim selima bili, a velikim su dijelom to i danas, ono slobodno vrijeme, u kojem su se nagomilavale, koncentrirale, zgušnjavale, intenzivirale gotovo sve neradne (u smislu opozita proizvodnom radu) aktivnosti, koje su prekoračivale krug porodice i najbližeg susjedstva. Za te dane vrše se pripreme, sprema se ruho i hrana, štedi gotovina.²⁷ Neke svetkovine imaju značaj samo za pojedine porodice ili pojedince, ali u njima neposredno i posredno participira i uža ili šira okolina.²⁸

c) Problem transformiranja prazničnih sadržaja

Naša je impresija, za koju, istina, nemamo neku opsežniju potkrjepu u vidu činjenica koje bi bile otkrivene u neposrednim znanstvenim istraživanjima, da je jedan od ne baš neznčajnih problema u sklopu transformiranja cjelokupnih uvjeta i načina života u našem suvremenom selu također i problem transformiranja, preoblikovanja, razgrađivanja i ponovnog konstituiranja seoskih prazničkih dana. Obrazovanje, tekovine znanosti, širenje tehničke sredine, prodor industrijskih tehnologija u poljoprivredu (od kojeg se danas ne može izolirati gotovo nijedno seljačko gospodarstvo, pa ma koliko bilo sporadično i neperspektivno), povećanje broja intelektualaca i industrijskih radnika u selima, utjecaj sredstava masovnog informiranja, širenje novih sportova, emocionalna i intelektualna emancipacija pojedinca – sve su to činiooci koji postupno oduzimaju mitologijski i religiozni sadržaj prazničnim danima i pretvaraju ove dane u dane odmora od rada u suvremenom značenju, u dane rekreacije, zabave, razonode, prema urbaniziranim kriterijima.

²⁷ Josip Kotarski, cit. dj., Zbornik JAZU, knjiga XX, svezak 2, 1915., str. 251-252; Lukić, cit. dj., 1924., str. 289-302, itd.

²⁸ Među pravoslavnim vjernicima u našoj zemlji još je vrlo jaka tradicija krsnih slava, koja svoje prastaro porijeklo ima u totemizmu.

Dijelom se odvija i metamorfoza tih porodičnih svetkovina utoliko što se odbacuje njihova religiozna ljuštura i dalje održava tradicija gostoljublja, komemoriranja umrlih predaka, negovanja dobrih susjedskih odnosa i slično, pa u tom slučaju slavi ostaju privrženi i ateisti. Vidjeti: Miladin Životić, *Aktuelni problemi odnosa prema religiji*. – Beograd, 1961.

O sadržaju svečanosti kućne slave u nešto starije vrijeme vidjeti npr. Andrija Jovičević, Godišnji običaji (Riječka nahija u Cmoj Gori). – *Zbornik narodnih običaja JAZU*, knjiga XXVI, sv. 2, 1928., str.293-297.

Krsnu slavu ponegdje održavaju i katolici, direktno ili u vidu slavljenja kućnog patrona. Vidjeti; Lukić, cit. dj., str. 287-288; Ivan Filakovac, Godišnji običaji (Retkovci u Slavoniji). – *Zbornik JAZU*, XIX, 1, 1914., str. 153-157, itd.

Općenito je prošireno slavljenje imendana. U stvari je najdublji smisao ovih svečanosti razvijanje i učvršćivanje susjedskih i intrapodričnih veza i odnosa, ispoljavanje »čojstva« i »ljudskosti«.

Kako slabi seljakova sudbinska povezanost s vlastitim komadićem zemljišta, s vlastitim stadom, šumom, sa sitnim, zaokruženim svijetom svoga gospodarstva, tako slabi i njegova privrženost prastarim praznovjerjima, religioznim obredima, ritualima (koledo, dodole) i njegovo uživanje u procedure i sadržaje koji izražavaju njegovo vjerovanje u agrarne mitove i učinke tajanstvenih sila. Ovo bismo mogli označiti i kao podlogu za stvarni *proces ateizacije* sela, proces koji je objektivno prisutan i mimo utjecaja prosvjetiteljskog racionalizma i rasprostiranja i prihvaćanja marksističkih tumačenja religije.²⁹ Pri tom iskrsava nekoliko značajnih dilema. Kako sačuvati i dalje njegovati one socijalne vrijednosti u seoskom životu, koje su se prvenstveno ispoljavale i kristalizirale upravo na svetačne dane i u provođenju svetkovina? Ako iščezava magijska, religiozna motivacija, kako spasiti mnoge lijepe, druželjubive, sadržajne običaje, koji su značili afirmaciju solidarnosti, čin društvenosti, jačanje kohezivnosti zajednice, uspostavljanja i podržavanje prijateljskih i susjedskih kontakata, ispoljavanje poželjnog takmičarskog duha te, najzad, nerijetko obilovali i istinskom kreativnom poduzetnošću i slobodom? Kako istodobno poticati iščezavanje svih mogućih praznovjerja, nazadnih shvaćanja, osjećaja podložnosti okrutnim i nepostojećim silama i vjerovanja u mistične veze među stvarima i pojavama, a podržavati one društvene pojave čija je forma religiozna i magijska, a sadržina socijalno vrijedna i prihvatljiva za socijalistički poredak.

Čini se, da ove dileme još nisu ušle u vidokrug planera i provodilaca kulturne politike u našem društvu u cjelini, a u selu posebno. Nije ni čudo, kada je kulturna politika toliko amorfnu i kada joj manjkaju mnogi programatski ciljevi. I opet, u odnosu na seoske sredine to pogotovo dolazi do izražaja. Stvaranje novih žarišta seoskog socijaliteta i umnažanje osnovnih kulturnih i društvenih institucija (koje smo inače opisivali u prethodnom poglavlju) realna je osnova i za potpuniji preobražaj i demistifikaciju raznih tradicionalnih svetkovina. Upravo te institucije mogu biti organizatori i posrednici u preuzimanju i daljnjem vršenju onih sadržaja prazničnog seoskog vremena, koji su primjereni progresivnim društvenim i kulturnim kriterijima.

Ne treba, međutim, ispustiti iz vida ni umnažanje prazničnih dana koji obilježavaju značajne događaje u životu društvene zajednice i koji, dakle, ničim nisu vezani za mistično-religijske korijene i motivacije. U našim selima se sve više i sadržajnije praznuju i državni praznici i dani značajnih događaja iz seoske, lokalne i regionalne prošlosti.³⁰

²⁹ Kako promjene materijalnih uvjeta seljačkog života, intervencije liječnika, veterinara i slično utječu na nestajanje praznovjerja vezanih za agrar vidjeti npr. Mirko R. Barjaktarević, Promjene u mentalitetu naših ljudi u periodu izgradnje socijalizma. – *Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*, knjiga 4, Beograd 1962, str. 115-119.

³⁰ Koliko se u selima respektiraju Dan Republike, Prvi maj, Dan borca, Dan ustanka, Dan mladosti trebalo bi posebno ispitivati. U svakom slučaju ovi se praznici sve više prihvaćaju kao tradicija, paralelna i duboko različita od tradicije religioznih svetkovina.

d) Sezonske dokolice

U životu poljoprivrednika uopće, a seljaka naročito, nastupaju intervali nerada, dokoličenja, koji su uvjetovani godišnjim dobima, vremenskim prilikama i fazama u vegetacionom ciklusu. Te bismo intervale mogli nazvati *intervalima sezonskih dokolica*. Zima je godišnje doba, kada se priroda odmara, pa je tako prisiljen da se odmara i onaj tko je s prirodnim pojavama najbliže povezan, a to je poljoprivrednik. U našim selima zimski mjeseci su uglavnom mjeseci dokolice, premda ne zamire svaki rad na gospodarstvu, a u kućanstvu pogotovo. Kućna čeljad je na okupu i nije svakodnevno raštrkana u polju, šumi, planini, na sezonskim nadnicama i pečalbi. Osim obavljanja dnevnih poslova u domaćinstvu, obavljaju se poslovi oko ishrane i čuvanja stoke, popravljaju se i izrađuju alat, eventualno i gospodarski objekti, preraduju se ili doraduju proizvodi (pečenje rakije, sušenje mesa, patkanje duhana, mlijevenje žita i maslina, komušanje kukuruza, konzerviranje povrća, izrada odjevnih predmeta i obuće, itd.). No sve to čini dosta mali opseg radnih zadataka u usporedbi s onima u ostalim godišnjim dobima, u kojima padaju »špice« poljoprivrednih radova, a pored toga ovi se poslovi uglavnom obavljaju u zatvorenom prostoru i dvorištu. Zima je doba, u kojem nastaje veća izolacija sela, zaselaka, pa i pojedinih kuća, koju uzrokuju vremenske nepogode, sniježni nanosi, poplave, neprohodnost puteva, pa su i zbog toga ljudi upućeni na unutarkućno provođenje vremena i na pojačane dodire s najbližim susjedima. U zimskim se mjesecima učestalo smjenjuju svetkovine, grupirane iza zimskog solsticija i proljetnog ekvinoxija (uspavlivanje i buđenje života u prirodi!). U tom dobu u seoskom životu vlada izvjesna bezbrižnost, barem do tada dok se ne potroše plodovi ljetine, zalihe hrane i pića. Stoga je zima razdoblje kućnih seoskih zabava, praznovanja, večernjih sijela, sjedeljki u krčmama, komšijskih posjeta, razdoblje znatnog intenziviranja društvenih dodira unutar seoske sredine uz istodobno labavljenje veza s vanjskim svijetom. Socijalni se život zgušnjava u povećerjima, kada se ljudi još uvijek sastaju i okupljaju na sijela, ispunjena ponekad nekom radnom svrhom (prelo!), ali još više društvenim igrama i neumornim pričanjima (prisutni na tim sjedeljicama pomalo čine, ako se poslužimo američkim žargonom, grupu za brbljanje i ogovaranje), koja znaju obuhvatiti kako predaju tako i svu prozaičnu seosku svakodnevnost, ali i zbivanja u cijelom društvu i suvremenom svijetu, a naročito politička zbivanja.³¹

Na probleme transformiranja sadržaja svetkovina i uopće sukoba tradicije i novoga u provođenju slobodnog vremena upozorava i Ilija Stanojčić, Predmet opšte sociologije. – Beograd: Savremena škola 1964., str. 184-187.

³¹ Mašta i praznovjerje uglavnom su izgubili značaj u seoskim svakodnevnim *besjedama*. Priče o vilama, vješticama, vukodlacima, uskrslim mrtvacima, vukovima koji se pretvaraju u ljude, čudotvorstvima, svecima i božanstvima koja se »prikazuju« pojedincima gotovo da i nemaju više pristalica, osobito među mladim seoskim stanovnicima. Tako na tom kolosijeku postupno iščezava tajanstveni svijet predaje. Umjesto takvih senzacija, na seoskim su sjedeljicama sve dominantniji »realistički« motivi, a i događaji koji uzbuđuju suvremenike uopće: kozmonautski pothvati, ratovi i ustanci u današnjem svijetu, međunarodni politički

Ova večernja okupljanja predstavljaju prilike za susrete mladića i djevojaka, kao i za ispoljavanje takmičarskih ambicija. Gdje se tradicionalna seoska sredina više očuvala, odnosno manje poremetila, gdje je ona, dakle, manje podlegla urbanim utjecajima, tu je i značaj ovih intervala dokolice, kao i forme socijalnih kontakata, poput sijela, prela i večernjih komšijskih sjedeljki veći. Naprotiv, u seoskim sredinama koje su manje izolirane i u kojima su se u znatnijem broju pojavili *strojevi za dokolicu* (radio, televizor, gramofon, kino, automobil), u kojima se eventualno više osjeća potreba za knjigom i novinom, provođenje sezonskih, kao uostalom i svakodnevnih intervala dokolice uvelike se transformiralo, odnosno urbaniziralo. U selima nekih naših krajeva, npr. u Sloveniji i Vojvodini, zapaža se izrazita *individualizacija* dokolice, tj. njeno provođenje unutar kuće i uže porodice ili pak prema individualnim sklonostima i mogućnostima. U takvim su krajevima susjedski dodiri u pravilu rjeđi i formalniji, te porodica ispoljava težnju da se zatvori u sebe.³² Masovno mediji, poput kina i televizora, ponegdje su doveli do večernjih okupljanja ljudi u seoskim društvenim dvoranama, a isto tako do sličnih okupljanja dolazi i u onim rijetkim selima, u kojima djeluju čitaonice.

e) Intervali dnevne dokolice

Premda smo naglasili da nije moguće preciznije podijeliti svakodnevno vrijeme u seljačkom životu na radno i dokoličarsko, ipak je moguće govoriti o uobičajenim *dnevnim intervalima dokolice*. Upozorili smo da su oni određeni ličnim i grupnim ritmom dnevnih aktivnosti i predaha, karakterom zemljoradničkih poslova i činjenicama prirodne sredine. S obzirom na to da se poljoprivredni radovi pretežno obavljaju na otvorenom prostoru njih prekida dolazak noći, kada svjetlo

odnosi, događaji i konflikti. Zatim, u selu se vrlo intenzivno komentiraju svi događaji u općem društvenom razvoju, koji tangiraju samu seosku sredinu. Zar se i po predmetima seoskih besjeda ne može opažati sve veće integriranje seoskih sredina u globalno društvo? Kao primjer »upražnjavanja« večernje dokolice najkraće iznosimo rezultat istraživanja u selu Krajiška Kutinica na južnim obroncima Moslavačke gore, a koje smo poduzeli 1962. godine: selo ima 50-ak domaćinstava i uveče su česta komšijska okupljanja, na kojima muškarci u pravilu igraju šnaps, a žene čijaju perje; povremeno slušaju i radio-program na 10-ak baterijskih prijemnika; poslije oslobođenja nitko ne priča o vilama i vješticama i na sijelima uglavnom obnavljaju lične uspomene, pričaju o dnevnim poslovima ili politiziraju.

³² Osnovu ovoj individualizaciji dokolice treba gledati u individualizaciji inokosnog gospodarstva u seoskoj privredi, individualizaciji pojedinca u porodici, čemu odgovara i individualizacija stambenog prostora itd. Naprijed je već bilo riječi o svim tim pojavama. No pod individualizacijom dokolice treba podrazumijevati i nešto drugo: pojavu »sobne« zabave i »sobnih« »hobija«, što je posljedica urbanizacije i rasprostiranja tzv. masovne kulture. U stvari se u ovom slučaju radi o individualizaciji samo utoliko što se ljudi prostorno separiraju, a u biti oni participiraju na standardiziranim masovnim zabavama i aktivnostima, pa bi se u drugu ruku moglo govoriti i o »masovizaciji« dokolice.

odstupa pred mrakom.³³ Otuda je večer i noć preko cijele godine, a ne samo zimi, vrijeme odmora i određene dokolice. Drugi intervali nerada, odmora i dokolice nastupaju sredinom dana, u podnevnim i ranim popodnevnim satima, a naročito u doba ljetnih vrućina. Izuzev zimi, u našem selu se tradicionalno rano odlazi uveče na spavanje, a ujutro se otpočinje rad i znatno prije svanuća. To je također jedno obilježje ritma seoskog i seljačkog života, koje je povezano s činjenicama prirodne sredine.

f) Utjecaj privrednih i kulturnih činilaca na opseg i sadržaj dokolice

Opseg, ritam i sadržaj slobodnog vremena određeni su dobrim dijelom i karakterom dominirajuće privrede u seoskom životu. Tako je npr. poznato da ekstenzivno stočarenje, koje još uvijek prevladava u mnogim našim regijama, stvara veće mogućnosti za dokolicu. Ova je činjenica ponukala mnoge da tzv. pastirskim narodima inače pripisuju izuzetne osobine, jer je dokoličenje u njih tobože razvilo sposobnosti za kontemplaciju, fantaziju i dominaciju.³⁴ No isto bi se tako moglo tvrditi da je oskudni pastirski život sam sebe konzervirao, odnosno oduzimao pastirima osjećanje inicijative, odgovornosti i potrebe za inovacijom. Ostavimo, međutim, slične spekulacije po strani i naglasimo realni značaj veće dokolice u seoskom životu tamo gdje je pastirstvo dominantno. Prije svega, izbjavanje sa stadima pružalo je omladini, a i odraslima, izvjesne posebne mogućnosti dokoličenja, što se bez sumnje odražava na životni ritam i radne navike pojedinca i grupa. Nije teško ni danas zapaziti reljefne razlike u dnevnom ritmu rada i dokolice npr. između bosanskih brdskih stočara i uzgajivača loze i duhana u niskoj Hercegovini. Ovi su drugi, naime, znatno radišniji, pa su kod njih i intervali dokolice kraći i rjeđi, itd.

³³ Pozivajući se na Huizingu i Luciena Febvrea, Friedmann na jednom mjestu upozorava na utjecaj svakodnevnog surovog kontrasta između dana i noći, a kojeg u životu seljaka nameću grube tehnike stanovanja i osvjetljavanja, na cjelokupan način osjećanja. Vidjeti: *Kuda ide ljudski rad*, str. 52.

³⁴ U ovom smislu i Lafargue citira Le Playjevo zapažanje o Bakširima (cit. dj., str. 360).

Kod nas su upadljivi bili pokušaji Dinka Tomašića da na razlikovanju pastirske i ratarske tradicije kod Srba i Hrvata »objasni« prijeratno političko stanje. U stvari je Tomašić istupao kao nevješti pristalica kompromitiranih teorija kulturnih krugova (Društveni razvitak Hrvata. – Zagreb: Hrvatska naklada, 1937.).

Pastirski su narodi nesumnjivo bili pokretljiviji, na što ih je tjeralo nomadsko stočarenje, a imali su i prednosti u ratovima, dok se ratna tehnika nije razvila. Danas su upravo pastirski narodi i plemena najviše zaostali u privrednom i društvenom pogledu. Na širokom prostoru – od Arabije na zapad do zapadne Afrike i na jug, kroz Saharu, i na istok preko Irana, sovjetskog i kineskog Turkeстана, Tibeta, južne Kine i Mongolije do Mandžurije – koji čini veliki transkontinentalni neplodni pojas, nomadi imaju svoje »polukulture« i ne mogu živjeti neovisno od okolnih oblasti stalne naseljenosti, oni su u nekom smislu ovisni, mada su, kako ističe Kroeber, u svojoj društvenoj svijesti slobodni, odvojeni i ponosni (Kroeber, A. L., *Anthropology*. – New York: p. 278).

U našoj zemlji upravo danas rapidno iščezava ekstenzivno stočarenje, pa čak i u zonama najzaostalijeg seoskog života. Stočari traže nova zanimanja i zbog toga se preseljavaju. Naprotiv, i u seljačkoj privredi dobiva na značaju intenzivni uzgoj stoke u štalama i ekonomskom dvorištu. Time nestaju okviri tradicionalnog pastirskog života i njemu svojstvene dokolice, u kojoj se u prošlosti u dobroj mjeri odvijala »duhovna proizvodnja« karakteristična za narodno društvo (*folk society*).³⁵

Kulturni utjecaji i vjerski sistemi, jednako kao i vrste i stupnjevi privrede, sa svoje su strane formirali raznolike sklonosti prema radu i dokolici među seljačkim i seoskim stanovništvom pojedinih krajeva u Jugoslaviji. Poznato je da su pripadnici muslimanske vjeroispovijesti u prošlosti imali uglavnom povlašteni položaj u svim našim krajevima, gdje ih je bilo, a određeni elementi tzv. istočnjačke kulture i etike, prenijeti posredstvom Turaka i drugih naroda, oblikovali su ne samo kod muslimanskog življa nego i kod sveg stanovništva onih područja koja su dugo bila pod turskom dominacijom, pored. ostalog, i jače sklonosti prema dokoličenju, ugodajima, sjetnim »meraklijskim« trenucima, provođenju vremena u kavanama i slično. Naglašena subordinacija muškaraca ogledala se u tim, a i drugim krajevima ne samo u njihovom monopolu na javne poslove, u koje je spadalo i ratovanje,³⁶ nego i u njihovom monopolu na dokolicu, budući da su žene bile prisiljene obavljati glavninu kućanskih i gospodarskih poslova. Ova posljednja činjenica ne odnosi se samo na muslimane, kod kojih je inače ona bila potencirana pravom na mnogoženstvo, nego u još većem obimu na kršćane, i naročito one koji su nastavali zone tzv. patrijarhalne civilizacije.³⁷

³⁵ Odličan primjer pastirske »memorije«, odnosno prenošenja predaje nalazimo u članku Stjepana Banovića, Motivi iz Odiseje u narodnoj hrvatskoj pjesmi iz Makarskog primorja. – *Zbornik JAZU*, knjiga 35, 1951., str. 229-233. A zar i Nazorov pastir Loda nije u isto vrijeme stvarna i mitska ličnost, koja, koliko god izdvojena iz povijesnog toka, ovaploćuje socijalna iskustva iz cijele ljudske prošlosti? (Analiza goleme književnosti o pastirima i satirima bila bi, čini nam se, za sociologiju sela vrlo plodonosna.)

³⁶ Ratovanje je među pastirskim plemenima i narodima bilo gotovo svakodnevna činjenica i zapravo najvažniji javni »posao«, oko kojeg su se kretale odluke, norme, mjerila morala (»čojstvo i junaštvo«). Na našim balkanskim prostorima, gdje je osnovu seljačkog života tokom cijele prošlosti više činilo ekstenzivno i pokretno stočarenje nego intenzivno i statično ratarenje, rat je pogotovo bio najvažnija socijalna činjenica, koja je determinirala mnoge vidove svakidašnjice. Ratovalo se protiv osvajača, inovjeraca i tuđina, ali i međusobno na lokalnim, međuseoskim i međuplemenskim razinama. Muškarac je bio ratnik i odatle i javni čovjek. Karakteristično je da ni naša narodna epika i predaja ne sadrže stavove o amazonkama, te ženama uglavnom dodjeljuju ulogu ratnikovih majki, sestara, ljubav, posestrima i vila planinkinja koje donose vijesti i savjetuju.

³⁷ Kao što upozorili o poretku i zonama patrijarhalne civilizacije pisao je Cvijić, koji je društvo što je postojalo u ovim zemljama od naseljavanja današnjih etničkih skupina pa do otprilike početka 20. stoljeća nazvao poretkom patrijarhalne civilizacije. (Narodnjaci svih vrsta gledali su u njemu ideal, koji treba u stvarnosti po svaku cijenu održati ili ponovo uspostaviti, misleći da se *industrija* može sasvim lijepo u nj uklopiti i s njim koegzistirati. Routh Tronton (Peasant Renaissance in Yugoslavia. – London, 1952.) provodi, pod utjecaja

g) Crkva i krčma

U tradicionalnom seoskom životu postojale su samo dvije institucije za provođenje slobodnog vremena izvan kuće – crkva i krčma. Ulogu crkve sagledavamo kao posrednika u svetkovinama, o čemu smo već govorili. Uloga je krčme (gostionice, kavane, mehane, birtije itd.) izgleda dosta stara³⁸ i posebno interesantna. U krčmu je seoski čovjek također zalazio u svojim iznimnim trenucima, za vrijeme putovanja, izbjivanja na sajmištima, poslije posjeta crkvi. Upravo to i objašnjava činjenicu da krčme leže uz drumove, na raskršćima, na točkama predaha i zanoćivanja, da su koncentrirane u sajmišnim mjestima, da su u neposrednom susjedstvu crkvama. Krčme su davno igrale ulogu posrednika u prodiranju novčane privrede u selo, one su ujedno bile i ona institucija preko koje se začinjala prvobitna akumulacija kapitala u selu (krčma je u tome prethodila trgovini; i danas se u krčmama prodaje sitna roba, uz jela i pića). Svakako da je, postajući mjesto gdje seljak troši i hazardira, krčma posredovala i u širenju nekih poroka u seoskom životu (alkoholizam, igre na sreću, kavge).³⁹ Do danas je krčma zadržala tu ulogu medija. Ona je mjesto pasivne zabave, opuštanja, čašćavanja i besjedenja, prekomjernog konzumiranja alkohola, igara na sreću. Ponegdje su se i u njoj pojavile inovacije, te služi i kao mjesto modernih plesova (čak uz džu-boks), čitanja novina, igranja šaha, slušanja radija, gledanja televizije. Utoliko bismo, slijedeći i ovdje Lefebvrea, mogli krčmu i u današnjem seoskom životu označiti kao poprište specifične dokolice, kao »vanobiteljsko i vanslužbeno mjesto sastajanja gdje se ljudi grupiraju po ličnom afinitetu«. Krčma je i tradicionalni i suvremeni urbanizirani medij socijaliteta, koji, međutim, nije neophodan, što ne bi bilo teško dokazati, budući da se ona održava kao surogat drugih institucija socijaliteta i dokolice, koje ne bi imale i njene »poročne« crte.

jem škole K. Mannheima, gradaciju: čisto seljačko društvo – mješovito seljačko društvo – urbanizirano društvo). U našoj etnološkoj literaturi postoje shvaćanja o dva osnovna tipa balkanskog seljačkog života: istočnom i zapadnom. Prema tim shvaćanjima, seljak u istočnim dijelovima Balkana živio je strpljivo, kolektivistički, sav okrenut prema sebi i svojoj seoskoj zajednici, otporan prema inovacijama, nepokretan. Seljak na zapadu pripada agonalnom tipu, on je individualista, dinamičan, pokretljiv, agresivan, buntovan. Čini nam se, da ovo razlikovanje nije znanstveno dovoljno fundirano, te je iste vrste kao i Tomašičevo. Ipak, treba uvažiti specifične historijske okolnosti koje su formirale autonomnu zatvorenost i samosvojnost populacija u određenim regijama (kao npr. u Crnoj Gori). Utoliko i mi govorimo o kršćanima u ovim regijama kao o pripadnicima zona patrijarhalne civilizacije, kako bi ih nazvao Cvijić.

³⁸ Kada se Srbija oslobodila od Turaka bilo je u njoj malo crkava, krčmi i mehana. Ali potkraj Miloševe vladavine, bilo je već 1.200 mehana (na 1.400 sela i desetak gradova). Miloš je sprečavao otvaranje dućana, ali ne i krčama. Vidjeti: Đorđević, Tihomir R., Srbija pred sto godina. – Beograd, 1946., str. 150.

³⁹ Kriminolozi ističu da su krčme uvijek bile »jazbine seoskog grijeha«. U njima mladi ljudi traže razonodu, budući da ne postoji »razumna seoska razonoda«, »nešto čime će se baviti u slobodnom vremenu«. Mabel A. Elliot, Zločin u savremenom društvu. – Sarajevo: Veselin Masleša, 1962, str. 81-82.

h) Vašar

Sajmove smo već spominjali kao događaje, koji imaju ne samo privrednu nego i društveno-kulturnu funkciju.⁴⁰ Premda danas značaj tradicionalnih seljačkih sajmovova naglo opada,⁴¹ oni će se vjerojatno još dugo održati. Moglo bi se reći, da se u posljednjim desetljećima postupno odvijala i određena »industrializacija« sajmovova, što se tiče njihove privredne funkcije, a uporedo s time i njihova »urbanizacija«, u pogledu društveno-kulturne funkcije. Naime, seljak je na sajmove sve više izlazio ne toliko da bi obavljao posrednu trampu poljoprivrednih proizvoda, nego više da bi smogao sredstva za nabavku neophodne industrijske robe. S industrijskom robom u sajmišna su mjesta stizali izvjesni »industrijski« oblici zabave i »urbanizirana« moda u pogledu potrošnje. Sajam se u društveno-kulturnom smislu preobrazio u *vašar*, na kojem se demonstriraju razna »čuda«, instaliraju vrteške, priređuju akrobatski programi, buči varoška muzika i pjesma, organiziraju takmičenja, pa čak priređuju i biranja – najljepših pastirica.⁴² Izgleda da vašarski

⁴⁰ O primijenjenoj antropologiji kao posebnoj disciplini govori se od vremena poslije Prvoga svjetskog rata, kada su je počele stimulirati kolonijalne sile, da bi tako došle do korisnih spoznaja o potčinjenim društvima i svoju vlast i politiku što više prilagodile prilikama u kolonijama, u kojima su inače dobivali na zamahu narodnooslobodilački pokreti. Poslije Drugoga svjetskog rata primijenjena je antropologija doživjela silan procvat, naročito u američkoj sredini, i danas smo svjedoci prave inflacije literature u ovoj oblasti.

⁴¹ Uzroci opadanja uloge seljačkih sajmovova su brojni, a najvažniji su: sve veće podružvljenje privrede, povezivanje seljačkih gospodarstava sa socijalističkim sektorom poljoprivrede, sve veći dohoci koji se stječu izvan gospodarstva, kontrola trgovine; opadanje broja stoke koju seljaci nude na slobodnom tržištu, snabdijevanje namirnicama putem trgovinske mreže u samim selima. Na području Hrvatske su npr. u posljednje vrijeme zabranjeni, odnosno stavljeni pod strogu kontrolu stočni sajmovi, kako bi se spriječile špekulacije u trgovini stokom u uvjetima deficitarnosti mesa i stočnih proizvoda na jugoslavenskom tržištu.

⁴² U pojedinim krajevima naročito su atraktivni godišnji vašari, tzv. sabori i godišnje turističke priredbe. Oni čak doživljavaju i renesansu u posljednje vrijeme, jer im se pridaje značaj iznimnih kulturnih pothvata, postaju predmet kulturne politike, u nekim komunama za njihove se programe odvajaju znatna društvena sredstva. Pri tom se svakom vašaru nastoji pridati što veći lokalni kolorit, a na njih su stigle i atrakcije poput biranja *miss*, koju su npr. u Svrlijgu okrstili najljepšom pastiricom. Umiješale su se i štampa i televizija, koje ta lokalna slavlja sve više populariziraju. Moda sabora i biranja miss sada se naročito proširila u Srbiji, a dijelom i duž Jadranskog mora, gdje se izmišljaju turističke atrakcije, što inače može biti i korisno i kulturno vrijedno ako se temelji na uistinu autentičnim narodnim običajima i folklornoj tradiciji. Tako se npr. na području Srbije održava »Vukov sabor« u Tršiću, masovne berbe grožđa u Smederevu, Vršcu, Oplencu, Aleksandrovcu, te razne muzičke i druge priredbe u Guči, Divčibarama, Beloj Crkvi, Sokobanji (»prva harmonika Srbije«), Apatinu, Aleksincu (»Na Moravi vodenica stara«), Požarevcu (»Ljubičevske konjičke priredbe«), Prizrenu (»Stara prizrenska igra«), Vlasotincima (»Vinski bal«), Grdelici (»Ribarska noć«), Sremskim Karlovcima (»Brankovo kolo«), Vranju (»Vranjski sevdah«) itd. Ove je priredbe posjetilo u 1964. godini milijun ljudi! Naprijed smo govorili o problemu transformacije svetkovina. Posvuda će ljudi, izgleda, i ubuduće pokazivati sklonosti i

oblici *provoda* imaju tim veći značaj što je neka seljačka (i varoška) sredina manje transformirana i što su u nju manje prodrle stalne kulturne institucije suvremenog tipa, masovni mediji i općenito urbani materijalni elementi. Utoliko su vašari specifičan izraz sklonosti starih seosko-varoških sredina prema »novom« i »modernom« u uvjetima kada stvarne urbane tekovine nisu do njih dovoljno doprle.

i) Dezintegracija tradicionalnih oblika i sadržaja

Da rezimiramo: Slobodno vrijeme u tradicionalnoj seljačkoj sredini bilo je difuzno, a uglavnom se svodilo na opće, lokalne i porodične svetkovine, sajmove i vašare, kao i na sezonske i dnevne intervale dokolice, koji su bili određeni vegetacijskim ciklusima i vrstama proizvodnje, te tradicijom i iskustvom izgrađivanim ritmovima rada i odmora. Smjena godišnjih doba i smjena dana i noći bili su također činoci koji su određivali smjene radnog i slobodnog vremena. Karakter privređivanja (stočarstvo, ratarstvo, vinogradarstvo itd.), kulturni utjecaji, religiozna pripadnost, razlike odnosa među spolovima i generacijama i drugi društveni činoci doveli su do toga da su se formirali različiti intenziteti sklonosti prema radu i dokolici među seljačkim stanovništvom pojedinih jugoslavenskih krajeva. Dvije karakteristične institucije »provoda« u slobodnom vremenu bile su crkva i krčma, inače se ono pretežno provodilo u samoj seljakovoj kući i na otvorenom seoskom prostoru. Socijalne funkcije slobodnog vremena, a time i »aktivnosti« u njemu bile su mnogobrojne: ono je služilo za religiozne obrede, održavanje i razvijanje međuljudskih odnosa na susjedskoj, seoskoj i lokalnoj razini, izgrađivanje i prenošenja tradicije, predaje i kolektivnih duhovnih tvorevina, donošenje važnih zajedničkih odluka, vršenje značajnih ceremonija i postupaka u životu pojedinaca i grupa za igre, trgovanja itd. Najkraće rečeno, slobodno je vrijeme bilo *iznimna svakidašnjica* i, utoliko, izvjesna primjerena kristalizacija, osmišljavanje priprema svakodnevnog radnog života.

Svi oblici i sadržaji slobodnog vremena koji su svojstveni tradicionalnoj seljačkoj sredini održali su se, međutim, do danas. Zapravo, oni će se održati sve dok bude postojao i seljački način života. Danas se zbiva dezintegracija tradicionalnih formi i sadržina slobodnog vremena u selu utoliko ukoliko se zbiva i dezintegracija načina privređivanja i društvenog saobraćaja, čiji su oni izraz i odraz bili. Uporedo u naše selo sve brže prodiru urbanizirani oblici i sadržine dokolice, pa se ono i po tome nalazi u procesu intenzivne transformacije.

Preostaje nam na takav proces *urbaniziranja seoske dokolice* upozoriti i koliko je moguće to potkrijepiti nekim podacima i zapažanjima.

osjećati potrebe za raznim takvim *saborima, fiestama, karnevalima, vašarskim festivalima*. Čini nam se, međutim, da je u našim današnjim prilikama promašeno podržavati ove prilično primitivne i bezlične forme narodskih veselja i kolektivnih provoda, u kojima manjkaju istinski kulturni sadržaji i ciljevi.

4. Urbaniziranje sadržaja slobodnog vremena u selu

4.1. Nove društvene institucije kao mediji

Urbanizirana značenja i sadržaje slobodnog vremena donosile su zapravo u selo gotovo sve društvene institucije, čije smo rasprostiranje, proširenost i djelovanje opisali u prethodnom poglavlju. Pojava knjižnica i čitaonica u selima svakako je indicirala čitanje knjiga, novina i časopisa kao aktivnost u slobodnom vremenu. Pošta je prenosila takva informativna sredstva, pa se utoliko i ta institucija može smatrati činiocem u formiranju urbaniziranih sadržaja seoske dokolice. Škola je ustanovila u selu opće javno obrazovanje mladog naraštaja, ali i omogućila da se *obrazovanje* uopće pojavi kao aktivnost u slobodnom vremenu.⁴³ Pored toga ona je u selo donijela kulturne priredbe, dačke izložbe, slobodne aktivnosti i takmičenja u kojima će kao gledaoci i posjetioci participirati i odrasli.⁴⁴ Kulturno-umjetničke družine i sekcije, tamburaški zborovi, vatrogasna i sportska društva također u selo unose niz oblika aktivne i pasivne dokolice kao što su *glumljenje, pjevanje, sviranje, takmičenje, treniranje, te promatranje, slušanje, navijanje* itd.⁴⁵ Kinematograf se pojavio da bi u selu omogućio »aktivnost« gledanja *filma*. Tehničke tekovine u vidu motorizacije i elektrifikacije, zatim mehanizacije same poljoprivrede omogućile su da se i u selu pojave tzv. *tehnički hobiji*. Društvene i političke organizacije, te institucije lokalne samouprave služe kao institucionalni okviri novog niza *društvenih aktivnosti* u slobodnom vremenu, kao što su *zborovi, dogovori, predavanja, sastanci, izbori, dobrovoljne akcije* itd. Najzad, i privredne institucije koje su se pojavile u selu poput zadruga, poljoprivrednih dobara, tvornica i drugih poduzeća utjecale su na formiranje novih granica između rada i dokolice. Štaviše, one su omogućile veću društvenu podjelu rada, heterogenizaciju zanimanja i socijalnu diferencijaciju u seoskoj sredini, pa su time posredno omogućile i heterogenizaciju oblika i sadržaja slo-

⁴³ Mnogi podaci i zapažanja svjedoče o tome da je obrazovanje u cilju stjecanja veće stručne spreme i prelaza u poželjnija zanimanja glavna aktivnost i preokupacija u slobodnom vremenu stotina tisuća radnika i službenika u našoj zemlji. Mnogi od njih žive u selu.

⁴⁴ Školske priredbe su još uvijek najučestaliji kulturni događaji u mnogim selima. Na njih dolazi i gotovo svo odraslo stanovništvo. Roditelji ih jednako intenzivno doživljavaju kao i njihova djeca u ulozi glumaca, pjevača, vježbača. Izložbu učeničkih radova u malom selu Gorici nedaleko Zadra posjetili su, pored svih seljana i 1.300 njihovih drugova iz okolnih sela. – *Slobodna Dalmacija*, Split, 24. VI. 1964.

⁴⁵ Sve su ove aktivnosti: pjevanje, glumljenje, sviranje, takmičenje itd., kao i njihovi antipodi promatranja, gledanja, skušanja, postojale i u prijašnjem seoskom životu. Zar religiozni obredi, dodole, koleda, guslenja, pučki mirakuli, praznovjerni rituali nisu također glumljenja? No, ovdje se radi o novim sadržajima i novim institucionalnom okvirima. To se odnosi i na zborove, dogovore, glasanja i slično. U tradicionalnom značenju sve su ove aktivnosti bile izraz autonomnosti i autohtonosti života u seoskoj sredini, sada su izraz ulaska pisane kulture u tu sredinu i ujedno indikator integracije sela u globalno društvo, što pretpostavlja i preformaciju kulturnih ciljeva i vrijednosti.

bodnog vremena. Dok npr. za »čistog« seljaka pojmovi *radno vrijeme, radni staž, godišnji odmor, penzionerska dob* nemaju značenja, za seljaka-radnika i ostala lica u selu, koja se ne bave privređivanjem na seljačkom gospodarstvu ti pojmovi imaju i te kako velik značaj. Ti pojmovi, naime, indiciraju fiksirane granice između radnog i slobodnog vremena u jednom danu, tjednu, godini i cijelom životu. Nasuprot difuznosti pojmova radnog i slobodnog vremena u dotadašnjem seljačkom životu, ovi su pojmovi određeni i precizni, te u sam seoski život unose jasnu podjelu na rad i dokolicu, koja je proizvod industrijsko-urbanog načina života.

Podaci i zapažanja koja smo iznijeli u našem prethodnom poglavlju indirektno ukazuju i na obim, rasprostranjenost i kvalitetu ovih novih aktivnosti u seoskom slobodnom vremenu. Čini se, da ti podaci o institucionaliziranju seoskog života sugeriraju ovaj opći dojam: prodor urbaniziranih oblika i sadržina slobodnog vremena u život suvremenog jugoslavenskog sela još se nalazi na jednoj početnoj razini, budući da se nedovoljno razvila i mreža institucija, koje služe aktivnostima u slobodnom vremenu. Participacija seoskih stanovnika u djelatnostima novih društvenih institucija još ni izdaleka ne zadovoljava, a osim toga same su institucije, kao što smo vidjeli, neravnomjerno distribuirane po regijama i tipovima sela (sela sa središnjim funkcijama – sela bez središnjih funkcija). Već na osnovu ovoga možemo zaključivati o tome kako nedovoljno brzo i neravnomjerno rasprostiranje urbaniziranih institucija u našim ruralnim sredinama omogućuje, pored ostalog, jače zadržavanje svih tradicionalnih formi i sadržaja slobodnog vremena, o kojima smo netom raspravljali.

4.2. Participacije u sadržajima masovnog komuniciranja

Najznačajniju ulogu u stvaranju urbaniziranih oblika dokolice i u suvremenom jugoslavenskom selu već su zadobila sredstva općeg informiranja (*mass communications, mass media*). Ta sredstva čine: novine, radio, televizija, film, knjiga, gramofonska ploča. Treba istaći da je njihovo rasprostiranje i utjecaj ne samo u našim seoskim sredinama, nego i u okvirima globalnog jugoslavenskog društva pojava najnovijeg vremena. To se toliko ne odnosi na knjigu i novinu, koliko na radio, televiziju, film. Knjiga i novina su dosta davno postali sredstvima općeg posredovanog komuniciranja u ljudskom društvu (obje su, međutim, kao i sva ostala sredstva javnog masovnog informiranja, tekovine kapitalizma, odnosno industrijalizacije), pa su još u prošlom stoljeću to postala i na današnjem jugoslavenskom području. Međutim, one su dugo bile dostupne samo povlaštenim i obrazovanim manjinama. Naprijed smo iznijeli podatke o pismenosti seoske populacije, po kojima je vidljivo da ni u današnjem jugoslavenskom selu nije dovoljno ispunjen osnovni preduvjet za masovno informiranje posredstvom pisane riječi, a to je – masovna i zadovoljavajuća pismenost. Razumljivo je stoga da se ni knjige i novine masovno ne distribuiraju u našem selu, pogotovo kada za to ne postoje ni mnogi drugi neophodni preduvjeti. Pa ipak, u nas su se relativno davno počele štampati knjige za selo i novine za se-

lo,⁴⁶ što se ne bi moglo realizirati, a da se u samom selu nije formirao određeni sloj *čitalačke publike*, ma kako on inače ostao tanak sve do danas.

5. Spektar aktivnosti u slobodnom vremenu; razlike po dobi i spolu

Pojava sredstava općeg informiranja i masovne kulture u našim selima je, pored ostalog, izazvala opadanje kulturnog amaterizma, ili je oslabila nastojanja da se on eventualno razvije tamo gdje ga nije ni bilo. Isto tako, ona je uvelike utjecala i na slabljenje ili preformiranje tradicionalnih seoskih oblika dokolice, o kojima smo naprijed govorili.

Ispitali smo oblike društveno-zabavnog života u pedesetak sela u svim republikama, a pri tom smo pazili da budu zastupljena kako sela koja bi se po stupnju privredno-društvenog razvoja mogla označiti kao razvijena, tako i ona srednje razvijena i nerazvijena. Došli smo do ovih općih zapažanja: u razvijenim selima u pravilu se povremeno priređuju *kulturno-zabavni programi* od 2-3 do 15 puta godišnje, isto tako u njima se u pravilu češće ili radije održavaju *plesovi*⁴⁷ i *sportske priredbe*, igra se *šah*, priređuju javna predavanja, gledaju *filmske predstave*. U srednje razvijenim selima njeguju se samo neke od tih aktivnosti i to s manjom učestalošću. Najzad, u nerazvijenim selima tih aktivnosti ili uopće nema ili su one iznimne. U njima su se stoga jače zadržale tradicionalne razonode kao što su crkveni obredi, posjećivanje gostionice (premda su ove dvije »aktivnosti« redovito prisutne i u prve dvije grupe sela), te sijela i prela. Naravno, opažaju se i značajne razlike po republikama. U slovenska sela češće zalaze putujuća kina, nego u sela ostalih republika, frekvencija priredbi (osobito s pjevačkim programom) u njima je veća, dok sijela i prela gotovo i nema. Naprotiv, u makedonskim, pa i u hrvatskim selima još se njeguju sijela i prela.

5.1. Omladina između privrženosti starim oblicima i traganja za novim

Omladina osjeća najveću potrebu za razonodama, isticanjima, takmičenjima. Ona prva prihvaća nove pojave i stavove. Omladina u selu nije u tome neka iznimka. Nju privlače urbane vrijednosti, s kojima se upoznaje u procesu obrazovanja putem čestog dodira s gradom, usvajanjem sadržaja što ih prenose sredstva javnog

⁴⁶ Nazivi *knjiga se selo* i *novina za selo* nose prosvjetiteljski prizvuk. Oni potječu od »prosvjetitelja«, među kojima su u početku bili – crkva i feudalno-kapitalistički staleži, a kasnije i prosvjetne i zdravstvene institucije, te najzad politički pokreti i partije. Ne bi se, međutim, moglo reći da ovi nazivi nisu primjereni, ukoliko se ima u vidu poljoprivreda kao profesija i specifičnosti interesa i saznanja samog seoskog čovjeka. Stoga se i danas, u uvjetima socijalističkog društva, provode slične klasifikacije.

⁴⁷ Plesovi su dobrim dijelom potisnuli igre i kola, premda su i sami urbanizirani oblici folklora, kao uostalom i jazz muzika i mnogi »moderni« melosi. Karakteristično je da se i u našim selima plešu »najmodemiji« plesovi uz »najmodernije« kompozicije.

informiranja i na druge načine. Upravo su nas ove hipoteze ponukale da pokušamo saznati nešto i o tome, kako omladina u selu provodi svoje slobodno vrijeme, i to ne sva omladina koja u selu živi nego samo ona koja se još bavi isključivo poljoprivredom. Onaj dio omladine u selu koji je zaposlen izvan privatnog sektora poljoprivrede ili pohađa srednje škole u gradovima, a u selu stanuje izložen je mnogo više utjecaju drugih okolnosti, pa se utoliko ne može smatrati da je njegovo slobodno vrijeme određeno samo okvirima seoskog načina života. Naša anketa među 1.573 mladića i djevojaka u nekoliko desetina sela Hrvatske, uže Srbije, Makedonije, Kosmeta i Vojvodine pružila je ove rezultate o oblicima provođenja slobodnog vremena:

Tabela 1.
Aktivnosti seoske omladine u slobodnom vremenu

	Hrvatska	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija	Makedonija	Ukupno
Ukupan broj anketiranih	479	674	257	161	195	1.766
a) muških	250	436	156	111	145	1.098
b) ženskih	229	238	101	50	50	668
Aktivnost:						
• čitanje	249	281	153	88	156	927
• ples						
a) redovito	114	235	77	33	45	504
b) povremeno	92	113	87	31	56	379
• tečaj	19	28	14	14	14	89
• rad u društvenoj organizaciji	69	149	66	51	121	456
• sport	102	185	68	39	88	482
• slušanje radijskog programa	177	292	152	82	167	870
• gledanje televizijskog programa	122	325	178	29	59	713
• religiozni obredi	148	33	9	8	32	230
• šah	54	176	72	40	60	412
• kartanje	87	164	73	37	75	436
• gostionica	85	85	100	10	58	338
• gledanje filmova	10	34	3	11	1	59
• vatrogasno društvo	19	10	6	1	10	46
• lov i ribolov	17	40	26	24	24	131
• sijela i prela	121	329	69	26	59	614
• kućni i susjedski razgovori i sjedeljke	241	323	61	116	75	816
• druge aktivnosti	175	6	...	49	...	(230)

Svaka pobliza analiza ovih podataka nalagala bi razvrstavanje ispitanika po obilježju spola, budući da su npr. kartanje, boravak u gostionici, lov i ribolov, sport isključivo ili pretežno oblici dokolice muškaraca. To treba imati u vidu, kada se

promatra redoslijed frekvencija ovih aktivnosti. Kako vidimo čitanje, slušanje radija i gledanje televizije su najfrekventniji oblici dokolice seoske omladine. Drugim riječima, omladina je već znatno izložena utjecaju sredstava općeg informiranja i relativno najčešće svoje slobodno vrijeme troši na konzumiranje sadržaja koje ta sredstva prenose. No, vrlo je simptomatično da iza ovih suvremenih oblika provođenja slobodnog vremena odmah slijede tradicionalni oblici – učešće u religioznim obredima, sijela i prela, kućni i susjedski razgovori i sjedeljke. Možda je ovaj podatak indikativan u tom smislu što upućuje na zaključak da i današnja mlada generacija, premda već vrlo sklona nekim urbaniziranim aktivnostima u slobodnom vremenu, uvelike participira u glavnim oblicima dokolice klasičnog seljačkog društva. Približno polovina omladine učestvuje na plesovima, što je također parcijalni pokazatelj njene sklonosti urbaniziranim sadržajima slobodnog vremena.

5.2. Polurazonode starijih

Treba pretpostaviti da stariji ljudi, za razliku od omladine, preferiraju takve oblike dokolice koji su manje dinamični, a i da općenito imaju manje slobodnog vremena zbog svojih porodičnih obaveza. Njihovi su interesi stabilni, dok su u omladine fluidni. Isto tako, vjerojatno je da oni u manjoj mjeri osjećaju potrebu za urbaniziranim oblicima dokolice (čitanje, suvremeni sportovi, zabavna muzika), budući da je njihovo životno iskustvo mnogo jače vezano za tradicionalni seljački život, a u prosjeku imaju znatno slabije obrazovanje, pa čak u nekim krajevima (Kosovo i Metohija, Bosna i Hercegovina) u kojima pretežan broj starijih seoskih stanovnika uopće nije pismen. Starije grupe seoskog stanovništva svoje slobodno vrijeme uglavnom »troše« na razgovore u kući, sa susjedima i na javnim seoskim mjestima, zatim na kućne i religiozne obrede, na obavljanje nekih društvenih poslova za potrebe svoje porodice (npr. kupovine, odlasci na sajmove i u administrativne urede), na boravak u lokalima i igre na sreću (muškarci). No, one najčešće obavljaju dodatne privredne poslove u kući, na dvorištu, u vrtu i štali i općenito u domaćinstvu.⁴⁸ U tom pogledu teško je razgraničiti njihovo »slobod-

⁴⁸ Na osnovu ankete o utjecaju sredstava masovnog komuniciranja, koju je proveo Institut za sociologiju in filozofiju Univerze v Ljubljani, proučavane su i životne prilike i aktivnosti lica starijih od 55 godina. Anketa je pokazala da 12% starih seljaka u Sloveniji nema slobodnog vremena, odnosno izjavilo je da ga nema; 56% starih seljaka, domaćica i pomožućih članova obitelji nije učlanjeno u nijednu političku organizaciju, 75% u nijednu društvenu organizaciju, a od onih koji su učlanjeni 80% je učlanjeno u Crveni križ; 50% ih ne ide na sastanke i zborove, svega 4% ih ide u kino; 53% ih sluša radio, i to uglavnom narodne pjesme i emisije za selo, 7% gleda televiziju; samo četiri od 1.200 anketiranih bave se nekom kulturnom djelatnošću, 43% čita knjige i to pretežno one koje izdaje Mohorjeva družba; 7% igra šah i karte. Rad u vrtu i kući, igranje s djecom i poneki hobi – to su glavne preokupacije starih seljaka. Vidjeti: Življenski pogoji in aktivnosti nad 55 let starih Slovencev, *Informativni bilten* 6/1963. Inštituta za sociologiju in filozofiju Univerze v Ljubljani.

no« od njihovog »radnog« vremena, a to se naročito odnosi na žene (i stare i mlade). Žene npr. uveče tkaju, predu, čijaju perje, muškarci rezbare, popravljaju obuću, izrađuju drveni namještaj i alat, ili svi komušaju kukuruz i patkaju duhan. Oni tako obavljaju privredne aktivnosti, ali u atmosferi koja ima više rasonodni nego li radni ugodaj i koja je, pored jedne radne aktivnosti, ispunjena još i omiljenim razgovorima, šalama, društvenim igrama, gošćenjem. Čak bi se i moba na otvorenom polju mogla smatrati pojavom koju ispunja ne samo rad nego i društvena rasonoda, pa je utoliko i ona od interesa za proučavanje seoske dokolice. Ova teškoća da se vremenski i sadržajno razluče rad i dokolica ne iskrsava inače samo pred istraživačem seoskog života, nego i pred svima koji se upuštaju u analiziranje odnosa između radnog i slobodnog vremena, pa se, štaviše, ta teškoća još izrazitije osjeća u odnosu na urbane sredine.⁴⁹

Veće porodične obaveze možda su najznačajniji činilac koji smanjuje mogućnosti rasonodnih aktivnosti starijih u odnosu na mlade i u selu i u gradu, a u selu to mnogo jače dolazi do izražaja upravo zbog činjenice da društveno-organizatorske funkcije seoske porodice nisu dovoljno reducirane. Dok se npr. veliki broj ljudi u gradu djelomično ili potpuno hrani izvan svoje kuće u selu je to još iznimna pojava. Gradska porodica se snabdijeva u trgovini i na tržnici, zanatske usluge naručuje kod drugih, a sve češće institucijama izvan kuće povjerava i pranje rublja, krojenje, šivanje i druge donedavno isključivo domaćinske poslove, dok seoska porodica sve te uslužne aktivnosti sama organizira i obavlja. Žena u seoskoj kući obavlja sve poslove i uz to sudjeluje u proizvodnji (rad u polju, oko stoke, u vrtu). Muškarac isto tako obavlja gro zanatskih radova na gospodarstvu i u domaćinstvu. Neoženjeni i neudati članovi porodice u tome su manje izloženi opterećenjima. Oni vrše neke proizvodne poslove ili pomažu u kući. Sve se veći dio omladine školuje. Osim toga, selo priznaje omladini određena prava na rasonodu, što je dijelom motivirano i potrebom da se ona priprema za brak i kasniju ulogu, u kojoj će mladi čovjek biti »svoj gospodar«.

Odredene razlike među generacijama u pogledu sklonosti i obima sudjelovanja u javnim poslovima utječu i na načine korišćenja slobodnog vremena. Mladić je rijetko »glava kuće«, »gazda«, »domaćin«, a djevojka gotovo nikad. A onaj kome ta uloga organizatora gospodarstva i upravljanja kućnim životom pripada u pravilu je i isključivi reprezentant kuće u svim javnim i društvenim poslovima. Čini se, da do danas ta koncentracija odgovornosti u seoskoj porodici na jednog člana, i to u pravilu »oca obitelji« (pater familiasa) nije znatnije narušena čak i u onim krajevi-

⁴⁹ Joffre Dumazedier sadržaj slobodnog vremena svodi na rasonodu, a od ove luči proizvodni rad i društvene obaveze (porodične i društvene dužnosti), ali istovremeno upozorava da »između skupa rasonodnih aktivnosti postoji nesigurna zona, koju nazivamo polurasonoda« i u kojoj se nalaze aktivnosti što sadrže i obavezu i rasonodu. (Vidjeti: Aktuelni problemi sociologije rasonode. – *Gledišta*, Beograd, 4/1964.) Upravo je ovih »poluradnih« i »poluobaveznih« aktivnosti sve više u urbanoj sredini (npr. društveni rad izvan radnog vremena koji neposredno donosi imovinsku korist, obrazovanje, hobiji koji pružaju ekonomski rezultat).

ma, gdje su urbani utjecaji i industrijalizacija mnogo izrazitiji. Time onda treba objasniti pojavu da stariji ljudi u selu, i to uglavnom muškarci, pretežno učestvuju u javnom političkom životu, dok se omladina eksponira u onim aktivnostima koje joj s jedne strane najviše priliče, a za koje s druge strane stariji ne pokazuju neki veći interes (ako je taj interes izrazitiji on se uglavnom ispoljava u suprotstavljanju), pa prema tome i ne svojataju u odnosu na njih ingerencije.⁵⁰

5.3. Dokolica žena u znaku socijalne kontrole

Seoska žena ima mnogo manje slobodnog vremena nego muškarac, a osim toga ona je i mnogo više sputana u njegovom korišćenju, što ne mora uvijek, pa ni pretežno biti posljedica izričitih zabrana, koje potječu od muža, svekra, svekrve, ili drugog lica u porodici. Socijalna kontrola u odnosu na ženu je u našem selu kudikamo stroža nego u odnosu na muškarca. A to znači, da je ona izložena mnoštvu zabrana, osnaženih u običajnim normama i tradicionalnom mnijenju, koje za muškarca ne postoji. Zapravo, u selu (i u gradu!) vrlo često susrećemo dvostruku skalu etičkih kriterija: strožu za ženu i privilegiranu za muškarca. Pored ostalog, ženi su zbog toga nedostupne ili manje dostupne sve javne aktivnosti, uključujući i javne razonode (zabrana djevojkama odlaska na plesove, omladinske skupove i priredbe!), a da se i ne govori o tome kako su praktički vrlo ograničene njene mogućnosti da sudjeluje u političkom životu i upravljanju društvenim poslovima na raznim institucionalnim razinama. Poljoprivredne radove sve više obavljaju upravo žene, budući da su muškarci mnogo češće zaposleni izvan gospodarstva, a da one nisu uslijed toga manje opterećene poslovima u domaćinstvu. Drugim riječima, žena je u seoskoj porodici sve više zaposlena, premorena i zapostavljena.⁵¹ Suvremeniji sadržaji i aktivnosti u slobodnom vremenu seoskoj su ženi nedostupniji i zbog toga, što je ona vrlo često nepismena i slabije obrazovana. Međusplet mnoštva okolnosti dovodi do toga, da su žene prisiljene negovati one oblike društvenosti u svom slobodnom vremenu, ukoliko ga i u mjeri u kojoj ga imaju, koji su ne samo općenito tradicionalniji nego i statičniji, skućeniji, monotoniji, omeđeni kućnim zidovima ili još samo prostorom, u kojem se odvija

⁵⁰ Dominacija starijih grupa stanovništva u selu, a koja se ogleda pretežno u tome što su one provodnici socijalne kontrole i pobornici konzervativnih moralnih formi, ne zasniva se samo na većem socijalnom životnom iskustvu i odgojiteljsko-obrazovnoj ulozi, kao i proizvodnosti, nego još više na činjenici, da su one nosioci prava vlasništva na zemlju, kuće i druga sredstva, zbog čega su u njihovoj nadležnosti sredstva ekonomske presije. U stvari u selu još uvijek autoritativno gospodari starija i srednja generacija, koje omladini ne dozvoljavaju ravnopravno učešće u odlučivanju u proizvodnji i raspolaganju materijalnim sredstvima, što se nužno odražava i na političkom i društvenom polju. Tako na primjer, omladinci, a ni žene, ukoliko nisu kućedomaćin ne mogu biti članovi poljoprivrednih zadruga i sklapati ugovore o kooperaciji.

⁵¹ Žena zamjenjuje muškarca u poljoprivrednoj proizvodnji, a nju ne zamjenjuje nitko u organizaciji porodičnog života. Kada li će i u selo doći neke institucije, koje rasterećuju porodicu, odnosno ženu od svih poslova u domaćinstvu i uzdržavanju djece?

najneposrednije susjedstvo. Javna »aktivnost«, u kojoj danas seoska žena najčešće učestvuje nesumnjivo su još uvijek religiozni obredi. Kućni i susjedski razgovori i sjedeljke ženama su najdostupniji oblici dokolice.

Karakteristično je da i s obzirom na slobodno vrijeme za samo jedno razdoblje ne postoje neke izrazitije razlike po spolu – za razdoblje ranog djetinjstva.⁵²

6. Socijalna heterogenizacija i heterogenizacija dokolice

6.1. Penzionersko »slobodno vrijeme«

Socijalna heterogenizacija seoskog stanovništva,⁵³ odnosno njegova diferencijacija po profesijama i oblastima privredne i društvenih djelatnosti dovela je, napomenuli smo na početku, i do raznolikih mogućnosti i oblika korišćenja slobodnog vremena.

Prije svega, ovdje upozorimo na značaj činjenice da oni seoski stanovnici koji nisu više individualni poljoprivrednici, kada prijeđu određene godine života i prikupe odgovarajući broj godina svog društveno priznatog rada, ulaze u penzionersku dob. Oni tada više ne moraju raditi i vrijeme koje su prije provodili na radnom mjestu imaju na slobodnom raspolaganju. Kod onih koji su ostali seljaci nema ovakvog naglog prijelaza sa jednog životnog kolosijeka na drugi, niti šire društvo tome posvećuje pažnju. Onemoćalog seljaka zbrinjava potomstvo, rodbina ili – nitko. Penzionerska dob je u cijelosti »slobodno« vrijeme, barem u pogledu obaveze pojedinca da ispunjava svoju ulogu u društvenoj proizvodnji, u kojoj se prakticiraju specifični starački oblici dokolice: šetnje, lagana pješačenja, pasije, kolekcionarstvo, pecanje, česte sjedeljke i evocirajući razgovori, zabavljanje djece i slično. Pojedinac najčešće i dalje obavlja porodične obaveze, uključujući i ekonomske aktivnosti (npr. povrtlarstvo), preuzima honorarne poslove i uopće pribjegava poslovima koji donose dodatne zarade, ali ipak njegova je svakidašnjica pretežno prožeta ugodajem staračkog smirenja i dokolice.⁵⁴ Ovaj posebna, dokoličarska kvaliteta staračkog dijela čovjekovog životnog ciklusa također je jedna

⁵² »Jedino djeca, bez obzira na spol, koriste slobodno vreme na isti način, mada to ne traje dugo, jer se devojčice rano zadevojče« (Zorana Purić, O društvenom položaju žene na selu. – *Sociologija*, Beograd, 3-4/1963., str. 125).

⁵³ Kada ovdje, a inače i na drugim mjestima u ovome radu, upotrebljavamo pojam socijalne heterogenizacije, onda njime podrazumijevamo raslojavanje sela na socijalno-profesionalne grupe, odnosno na društveno-ekonomske slojeve, kako smo ih definirali naprijed, u petom poglavlju prvog dijela ovog rada. To napominjemo, da se ne bi shvatilo kako možda ovim pojmom naznačujemo proces klasne diferencijacije u selu, koji se u uvjetima socijalističkog društva više ne vrši, a odvijao se u kapitalističkom poretku. Iako je proces klasne diferencijacije iščezao, proces socijalne heterogenizacije sela u nas se ubrzava.

⁵⁴ Vidjeti citirani rad o životu Slovenaca, koji su stariji od 55 godina.

urbana tekovina. U tradicionalnom selu i u *seljačkom* životu općenito, ta kvaliteta mnogo je manje prisutna, gotovo je nezamjetljiva, jer ukoliko se i pojavi odvija se nevidljivo, postupno, sporo. U našem suvremenom selu, međutim, tek mali dio starih ljudi već uživa taj jasno društveno definirani status penzionera, a među onima koji su ga postigli golemu većinu čine radnici (službenici) – seljaci kojima često, poslije rastanka s radnim mjestom u nekoj tvornici, uredu, rudniku, željezničkoj stanici, preostaje svakodnevni rad na zemlji, u vrtu, voćnjaku, koji ima značaj »korisnog« hobija.⁵⁵

6.2. Omladinsko »slobodno vrijeme«

U suvremenom društvu penzionerski status je ono što čovjeka očekuje, ukoliko navrší društveno propisan broj godina na društveno korisnom i priznatom radu. Taj status slijedi *nakon* razdoblja produktivnog života. Utoliko je on pomalo i svrha samog produktivnog života. No razdoblju u kojem čovjek posjeduje društveno priznatu radnu sposobnost prethodi danas i strogo fiksirano razdoblje pripremanja za ulazak u produktivno razdoblje života. To je razdoblje djetinjstva i mladosti, u kojem ljudsko biće stječe putem porodičnog i javnog odgoja i obrazovanja svoju socijalabilnost, ljudskost, tj. razdoblje u kojem ono u osnovi prođe proces vlastite socijalizacije. I ovo bi se razdoblje ljudskog života moglo označiti kao kontinuirano »slobodno vrijeme«, ukoliko se ima u vidu činjenica da pojedinac još nije obavezan na svoju kvotu društveno korisnog i priznatog rada. Međutim, i djeca čije vrijeme uglavnom protječe u igri, a još više omladina prije nego je stupila na radno mjesto nisu pošteđeni od društveno obaveznih uloga, kao što su učenje, pohađanje škole, neke obavezne društvene aktivnosti, obaveze u porodičnom životu itd.

6.3. Dnevni, tjedni i godišnji odmor

Urbanizirano društvo donosi tako podjelu na tri jasne faze ljudskog života, među kojima su početna i završna više ili manje od rada slobodne, pa utoliko čine i kontinuirano »slobodno« vrijeme za »slobodne aktivnosti«. A i samo *rad-*

⁵⁵ U našoj zemlji je manje od jedne trećine radnika, službenika i penzionera izgubilo svaki dodir sa zemljom i radom u poljoprivredi. Takvi uglavnom žive u najvećim gradovima. Svi ostali, ako i nemaju imanje, posjeduju barem vrt uz kuću, neki voćnjak, vinograd, zemlju u selima gdje su se rodili i slično. Jedno anketiranje 1.235 radnika u tri karakteristična slovenska industrijska centra pružilo je podatke, da 12% radnika u gradu Trbovlju ima njivu, u Vrhniki je takvih radnika 40%, a u Medvodama 44%. Premda ovi radnici nisu putnici (svega 2% putuje na posao duže od jedan sat vremena), nego uglavnom stanovnici tih mjesta i njima najbližih naselja, oni još većinom stanuju u starim seljačkim kućama i žive zajedno sa svojim roditeljima. Stoga je razumljivo da često imaju njivu, vrt ili domaće životinje, ili sve to skupa zajedno. (Izvor: Stane Saksida, *Prosti čas*, rukopis, Biblioteka Inštituta za socijologiju i filozofiju pri Univerzi v Ljubljani, str. 64, 71, 193.)

no razdoblje života planski se prekida dnevnim, tjednim i godišnjim intervalima odmora, među kojima *godišnji odmor* ima izuzetan značaj. On je uvelike postao jedan od najvažnijih ciljeva *godišnjeg rada*. Slično se događa i s tjednim odmorom (week-end!), koji se već u ekonomski i socijalno najprosperitetnijim zemljama pretvorio u žudeni i nestrpljivo očekivani cilj: dvodnevno odmaranje nakon petodnevnog rada.

Sve su ove granice i ciljevi u pogledu podjele čovjekovog životnog vremena na »carstvo nužde« i »carstvo slobode«, koji se svakodnevno, tjedno, godišnje i u cijelom životnom ciklusu ljudske jedinice neprestano smjenjuju – i među kojima neprestano postoji jedna napetost unutar tendencije da se proširi ljudsko vrijeme koje je prepušteno ljudskim nahodenjima, prohtjevima i osjećanjima, a potisne ono vrijeme, u kojem čovjek doživljava rad kao »vanjsku svrsishodnost« – dospjele i u naše selo kao posljedica socijalne heterogenizacije. O socijalno-profesionalno homogenom selu, u kojem su uglavnom živjeli samo seljaci, sve ove kategorije: od rada »slobodna« djetinjsko-omladinska dob, »slobodna« penzionerska dob, godišnji odmor, tjedni odmor i, najzad, dnevni odmor, nisu postojale ili barem nisu bile izrazite i naglašene. Podjela rada među pojedincima određivala se uglavnom u okviru domaćinstva. Djeca i starci dobijali su zaštitu samo u porodici, a u radnim su aktivnostima sudjelovali prema sposobnostima, što znači da nisu postojale oštre granice između neproduktivnih i produktivnih razdoblja u životu pojedinca. Podjela na slobodno i radno vrijeme kod pojedinca, porodice, grupa prema dobi i spolu i, najzad, kod cijele seoske zajednice uspostavlja se prema znatno drugačijim kriterijima i u ovisnosti o prirodnim uvjetima za poljoprivredu, tehnologijama, vrstama proizvodnje, raspoloživoj radnoj snazi, a svoje je institucionalno uređenje zadobivala u religiji, magiji i spontano izgrađenim regulama (o čemu smo naprijed već detaljnije pisali).

6.4. Slobodno vrijeme društvenih slojeva u selu

Tako su se kontrasti urbano-industrijske i ruralno-poljoprivredne organizacije ljudskog života sukobili i na planu slobodnog vremena. Onaj dio seoskog stanovništva koji je još u više-manje tradicionalnim okvirima rada i života u selu, koji, dakle, živi isključivo od proizvodnje na seljačkom obiteljskom gospodarstvu, na tradicionalan način organizira i koristi i svoje slobodno vrijeme. Drugi, sve brojniji dio, koji se neposredno uklopio u društvenu podjelu rada te svoje radne aktivnosti obavlja izvan obiteljskog gospodarstva – u industriji, rudarstvu, saobraćaju, javnim službama i drugdje – već je uglavnom podložan urbanom organiziranju radnog i slobodnog vremena i karakterističnim podjelama koje je ono donijelo.

Međutim, seosko stanovništvo zaposleno u djelatnostima izvan svog porodičnog gospodarstva nema neke od bitnih uvjeta da ove urbanizirane *oblike* svoga slobodnog vremena ispuni urbaniziranim sadržajima. Prvo, u samom je selu, vidjeli smo, nerazvijena mreža društvenih institucija, koje bi služile za aktivnosti u slobodnom vremenu, a ni sredstva masovnog komuniciranja nisu dovoljno prisutna.

Drugo, veliki dio izvan gospodarstva zaposlenih ljudi putuje na radna mjesta pod izuzetno nepovoljnim okolnostima i na to troši golemu količinu vremena koje bi inače moglo biti upotrebjeno za odmor i slobodne aktivnosti. Treće, broj seoskih stanovnika koji uopće više nisu vezani uz zemljišni posjed niti su prisiljeni na njem raditi, ipak je još malen, tako da većina poslije »regularnog« radnog vremena, na radnom mjestu, ima i »dodatno« radno vrijeme na posjedu.⁵⁶

Jedino sloj seoske inteligencije ima relativno povoljnije uvjete raspolaganja i korištenja svog slobodnog vremena. Pripadnici tog sloja, u pravilu, ne posjeduju i ne obrađuju zemlju i ne putuju na radno mjesto, koje bi bilo udaljeno. Oni imaju veće obrazovanje, veće prihode i raznovrsnije duhovne potrebe. Godišnji odmor koriste da bi se udaljili iz sela, a u sve većem broju odlaze i tokom tjedna u gradove, da bi se rasonodili. Knjige, novine, radio, televizija i gramofonske ploče su ovom sloju u selu najdostupniji i vjerojatno on gro slobodnog vremena utroši na konzumiranje njihovih sadržaja.

Sloj seljaka-radnika (službenika) u selu je najizloženiji radnim naporima i ima najoskudnije mogućnosti da se bavi slobodnim aktivnostima. To se naročito odnosi na onaj dio koji putuje u gradove i druga sela na radno mjesto. Na samo putovanje mnogi seljaci-radnici troše i po 5-6 sati vremena, tako da njihov radni dan u stvari iznosi i po 14-16 sati. Putovanje može biti napornije nego li sama aktivnost na radnom mjestu. Teškoće radnika-seljaka u prvom su redu posljedica slabog i neurednog javnog saobraćaja, budući da golema većina njih ne raspolaže vlastitim prijevoznim sredstvima. Činjenicu da naponi putovanja uvelike moraju paralizirati radne i slobodne aktivnosti radnika-putnika posvjedočuju podaci koje smo prikupili anketiranjem (tabela 2.).

Duga i naporna putovanja do radnog mjesta i natrag, na koje se utroši po nekoliko sati dnevno, ne samo da prisiljavaju radnike-putnike da se u noći ustaju i u noći često kućama vraćaju, nego gotovo sasvim dezorganiziraju i njihov svakodnevni, obiteljski i praznički život. U neradne dane oni se moraju ispavati, da bi uopće mogli očuvati svoju radnu sposobnost. Oni u stvari na putovanjima izgube onaj dio vremena koji bi mogli koristiti kao svoje slobodno vrijeme.⁵⁷ Stoga ne-

⁵⁶ Treba istaknuti da i vrlo veliki postotak radnika i službenika u našim gradovima ima danas ovo »dodatno« radno vrijeme, u kojem stječe dopunske zarade.

⁵⁷ Radnici željezare Štore gubili su 1959.g. na odlazak na posao i povratak kućama 23,3% svog radnog vremena. Vidjeti: Marijan Žagar, Uticaj industrije na okolinu, *Zbornik radova V kongresa geografa FNR Jugoslavije*, Cetinje, 1959., str. 447-449.

Impresivne primjere, iz kojih se vidi da radnici u Bosni gube na odlazak na radno mjesto i povratak kući čak i po 8 sati i 20 minuta, iznosi Muhibija Krešo, *Problematika dnevne migracije u NR BiH*. – Sarajevo, 1961., str. 132-140.

Ništa manje vremena ne gube i radnici iz Hrvatskog zagorja koji putuju na posao u Zagreb, o čemu vidjeti: Stanko Žuljić, O dnevnim kretanjima radne snage u Zagreb. – *Geografski glasnik*, Zagreb, XIX/1957, str. 135-147.

Tabela 2.
Udaljenost radnog mjesta i način putovanja seljaka-radnika (službenika) do radnog mjesta

	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija	Jugoslavija
Udaljenost radnog mjesta									
do 3 km	81	21	124	212	48	37	132	46	701
3 - 5 km	41	21	38	31	50	30	9	23	243
5 - 10 km	28	28	38	32	93	73	32	9	333
10 - 20 km	2	5	24	26	53	42	10	17	179
više od 20 km	9	14	34	5	-	46	4	24	136
Ukupan broj ispitanika	161	89	288	306	244	228	187	119	1.592
Način putovanja do radnog mjesta									
<i>Sredstva</i>									
pješice	124	21	133	239	55	82	131	61	846
pješice pa vlakom	1	3	16	4	1	38	9	1	73
vlak	4	2	21	4	13	46	11	15	116
autobus	4	14	14	28	137	33	1	21	249
bicikl	22	22	57	43	52	20	30	13	259
motorkotač	4	7	1	2	34	6	5	3	62
automobil	-	3	-	-	5	-	-	-	8
Ukupan broj ispitanika	156	72	242	320	177	225	187	114	1.613

Napomena: Zadnji redovi u oba dijela tabele se ne slažu zbog toga što dio ispitanika nije odgovorio na pitanje.

maju mogućnosti za društveno-politički rad, rekreativne aktivnosti, opće i stručno obrazovanje, čitanje. Ovo je jedan od značajnih razloga, što radnici-putnici uglavnom ostaju nekvalificirani, da su slabo proizvodni i da pokazuju malo sklonosti za društvenu aktivizaciju. Njima bi se slobodno vrijeme moglo povratiti samo ukoliko bi im se omogućio brz, jeftin i udoban prijevoz⁵⁸ ili ih se preselilo u blizinu radnog mjesta.⁵⁹ Radnici-putnici nemaju vremena ni za eventualni rad na

⁵⁸ Zbog sporog, neorganiziranog i nepovezanog prigradskog saobraćaja 47.000 radnika i službenika koji na području grada (kotara) Zagreb dnevno putuju na posao u druga mjesta provode na putovanju od 0,30 do 6 sati dnevno. Da bi radnici iz Nove Pazove došli na posao u Zemun i vratili se kućama, potrebna su im 3,5 sata, iako bi dobro organizirano putovanje željeznicom moglo trajati najviše sat vremena dnevno. Izvor: materijali sindikata Zagreba i Srbije.

⁵⁹ Prema podacima, što ih je u 1964. godine prikupilo Centralno veće Saveza sindikata Srbije, mnogi seljaci-radnici odbijaju ponude svojih poduzeća da kreditom podignu stano-

Stipe Šuvar

Agrarian Institute, Department of Rural Sociology, Zagreb

Leisure-Time In Rural Environment*

Summary

In the first part the author theoretically situates the phenomenon of leisure-time in a traditional pre-industrial and rural environment of industrial civilization showing how and in which issues the changes occur compared to traditional peasant's life where the day's time is one whole. This part of analyses proves the author's exceptional knowledge of the literature as well as of the phenomenon he is researching which is best reflected in analytically founded reasoning of the rhythm of work, family obligations, festivities and leisure-time relative to the season of the year, production cycles, weather conditions and the available labour force and one's own rhythm of work, which always in some tiny nuance differs from that of the neighbour or the whole rural community. Working time and leisure-time are interwoven and it is only environmental features and biological needs that impose certain boundaries, since the peasant's productive work can't be separated from his life as whole. In the subsequent text the author gives clear and particularly interesting account of transformation of contents of festivities, season's and daily leisure, the impact of production and cultural factors on traditional range and contents of leisure, and the institutions of traditional leisure-time in the village. In the part of the work dealing with the urbanization of leisure-time in rural environment – founded upon the results of his own research in social life and entertainment in some fifty villages – the author directed a particular attention to changes in regard to the degree of village's development (developed, medium developed and undeveloped), respondents' sex and age, and social heterogenization and leisure-time heterogenization in villages in Yugoslavia in early 1960's. The author's analysis of position of women, peasant-workers, appearance of pensioners is exemplary for his social sensitiveness and it affirms his position of engaged intellectual-scientist.

Key words: leisure-time, traditional peasant's life, urbanization, social heterogenization and leisure time heterogenization.

* The fourth part of the author's doctor's dissertation *Cultural relations and their perspectives in our village* finished in 1964 under the title «The leisure time activities». This part of dissertation encompasses 92 pages (pp. 338a-420 of the original), and here 58 pages are being published, pp. 338a -370 and 398-415 of the original. The 34 pages where the analysis of reading the books and the newspapers (upon the information about circulation and distribution), the onset of radio and the entry of television in villages (the account of the number of radio/TV sets), the (un)availability of motion pictures, as well as the final part on old and new hobbies as well as the note about the realm of compulsion and freedom were omitted. Šuvar had published the omitted parts almost integrally in Chapter «Changes in contents of leisure time» of the Vol. 1 of the book *Rural Sociology* (Zagreb: Školska knjiga, 1988., pp. 151-180). This text is being published without any editorial or lector's interventions.

Stipe Šuvar

Institut d'Agriculture, Département de sociologie rurale, Zagreb

Le temps libre dans le milieu rural*

Résumé

Dans la première partie l'auteur situe théoriquement le phénomène du temps libre dans le traditionnel milieu agricole et pré-industriel de la civilisation industrielle en indiquant comment et en quoi apparaissent les changements par rapport à la vie traditionnelle des paysans dans laquelle la période de la journée est intégrale. Cette partie de l'analyse témoigne de la rare connaissance de l'auteur en matière de bibliographie et des phénomènes faisant l'objet de ses recherches, et ceci se reflète le mieux dans l'observation analytique établie des rythmes des travaux, des obligations familiales, des fêtes et du temps libre, selon la saison de l'année, les cycles de production, les conditions météorologiques, la main-d'oeuvre disponible et le propre rythme de travail, qui est toujours un peu différent de celui du voisin et du milieu rural. Le temps de travail et le temps libre s'entrecroisent, et seulement les facteurs écologiques et les besoins biologiques imposent certaines limites, car le travail de production du paysan est inséparable de sa vie dans son ensemble. Ensuite, l'auteur présente clairement et de façon rarement intéressante la transformation des sujets des fêtes, les loisirs saisonniers et quotidiens, l'influence des facteurs économiques et culturels sur le domaine et le sujet des loisirs traditionnels, et les institutions en matière de passe-temps traditionnel lors du temps libre dans les campagnes. Dans la partie sur l'urbanisation du temps libre dans les campagnes, sur la base des résultats de ses propres recherches sur la vie de société et du divertissement dans une cinquantaine de villages, l'auteur a orienté une attention particulière sur les changements compte tenu du degré de développement des villages (développés, moyennement développés et non-développés), du sexe et de l'âge de l'interrogé(e) et l'hétérogénéisation de la société et l'hétérogénéisation des loisirs dans les villages de Yougoslavie au début des années soixante du XXe siècle. L'analyse de la position des femmes, des paysans-ouvriers, de l'émergence des retraités, est un exemple de la sensibilité sociale de l'auteur et une preuve de sa position d'intellectuel et de scientifique engagé.

Mots-clés: temps libre, vie traditionnelle des paysans, urbanisation, hétérogénéisation sociale des villages et hétérogénéisation des loisirs.

* La quatrième partie de la thèse de doctorat de l'auteur *Les relations culturelles et leurs perspectives dans nos villages* furent terminées en 1964 sous le titre «Les activités pendant le temps libre». Cette partie de la thèse a 92 pages (pp. 338a-420 dans l'original) et elle est publiée ici en 58 pages, et ce pp. 338a-370 et 398-415 dans l'original. Sont omises les 34 pages dans lesquelles sont publiées l'analyse de la lecture des livres et journaux (en vertu des données sur les éditions et la distribution), de l'arrivée de la radio et de l'introduction de la télévision dans les villages (données sur le nombre de postes de radio et de télévision), et sur le film (in)accessible, ainsi que la partie finale sur les hobbies anciens et nouveaux et une mention sur le royaume de la liberté et de la nécessité. Les parties omises ont été publiées par Šuvar dans leur forme quasi intégrale dans le chapitre «Les changements des sujets du temps libre» du 1er volume du livre *Sociologija sela / Sociologie rurale* (Zagreb: Školska knjiga, 1988, pp. 151-180). Le texte est publié sans interventions en matière de rédaction et de révision.